

Žodžių daryba rankraštinėje Kazimiero Kristupo Daukšos lietuvių kalbos gramatikoje

ANTANAS SMETONA

Vilniaus universitetas

Kazimieras Kristupas Daukša's manuscript grammar, dating from the first half of the 19th century, is the earliest Lithuanian grammar written in Lithuanian. This makes it an important source for investigations into the history of grammar and grammatical terminology, and a testimony to the theoretical achievements of the science of language in Daukša's times. Among other pre-Schleicherian grammars of Lithuanian (and other languages) it stands out by its exhaustive and theoretically sound treatment of word formation, which is given more prominence than in earlier grammars. Compounding and derivation are already distinguished and dealt with in separate sections. Daukša's treatment of word formation can therefore be viewed as an autonomous part of the grammar, though its place in the grammatical system is not yet clearly defined.

1. ISTORINIS KONTEKSTAS

1.1. Mažosios Lietuvos gramatikos

1.1.1. Jau pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose greta žodžių kaitybės kalbama apie darybą. Danieliaus Kleino gramatikoje *Grammatica Litvanica* vardažodžio ir veiksmazodžio skyriuose yra darybos skyreliai: *De nominis specie et figura* (Apie vardo pavidalą ir figūrą) (Klein 1653: 64–69) ir *De verbi specie et figura* (Apie veiksmazodžio pavidalą ir figūrą) (Klein 1653: 129–131). Darybos sisteminimo nėra, tik paminimi pavieniai priesaginės darybos atvejai, vienas kitas priešdėlinis. Ten paaiškinama, kad vardažodžiai esti pirminiai ir išvestiniai, kad jie daromi iš vardažodžių ir iš kitų kalbos dalių. Iš vardažodžių daromos keturios išvestinių vardažodžių rūšys: savybiniai – *tėvainis* (: *tėvas*), *namiškis* (: *namai*), *miesčionis* (: *miestas*), *laukininkas* (: *laukas*), *karaliaučionis* (: *Karaliaučius*); tėvavardžiai – *Adomaitis* (: *Adomas*), *klebonaitis* (: *klebonas*); mažybiniai – *ponelis* (: *ponas*), *žmogutis* (: *žmogus*), *silpnokas* (: *silpnas*); išvardžiai – *geležinis* (: *geležis*), *teisybė* (: *teisus*), *grožybė*, *gražumas* (: *gražus*). Iš kitų kalbos dalių irgi pasidaroma vardažodžių – tai galūnės *-a* ir priesagos *-imas* vediniai iš veiksmazodžių: *valdžia* (: *valdau*)¹, *pabaiga* (: *pabaigiu*); *išguldymas*, *pamokinimas*, *sakymas*. Kiek išsamiau aiškinami priesagos *-imas* variantai. Iš veiksmazodžių daromi ir būdvardžiai – *šventas* (: *švenčiu*), *sveikas*

¹ Lotynų kalbos gramatikų pavyzdžių senosiose gramatikose pamatine forma laikomas esamojo laiko pirmasis asmuo. Pavyzdžių pateikimas šiame darbe kiek varijuoja, nes, siekiant išlaikyti autentiškumą, pamatiniai žodžiai nepateikiami ten, kur ir originale jų nebuvo.

(: *sveikstu*)². Dar paminima daryba išrieveiksmių – *tolus* (: *toli*), *artimas* (: *arti*). Veiksmažodžio darybos skyriaus struktūra irgi panaši, veiksmažodžiai yra pirminiai ir išvestiniai – *klausinėju* (: *klausau*)³. Jų yra trys rūšys: pradėtiniai (*pradedu mirti* – *merdmi*, *pradedu pulti* – *puolinėju*), dažniniai (*siuntinėju*, *užpuolinėju*, *darbuliuoju*, *sakydavau*, *valgydavau*)⁴ ir mažybiniai (*valginėju*, *vaikštinėju*, *klausinėju*, *mirinėju*, *girauju*, *girsnoju*). Atkreiptinas dėmesys, kad Kleinas priešdėlinius veiksmažodžius kartais priskiria prie pirminių (*pasenstu*), kartais prie sudurtinių (*suvadinu*). Veiksmažodžių darybos skyriuje paminimi ir keturių tipų sudurtiniai veiksmažodžiai: daiktavardis + veiksmažodis (*karqvedu*, *juokdarau*),rieveiksmis + veiksmažodis (*gerdarau*), prielinksnis + veiksmažodis (*prieimi*, *sugrįžtu*) ir dalelytė + veiksmažodis (*beesmi*). Daugiau žodžių darybos skyrių nėra. Bet apie darybos dalykus kalbama ir kaitybos ar gramatinių formų darybos skyriuose. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad jau pirmojoje gramatikoje pastebėta funkcinė daryba. Dalyvių skyriuje (Klein 1653: 133) teigiama, kad kai kurie dalyviai virsta vardais esant tam tikroms sąlygoms: jungiant veiksmažodį su neigiamąja dalelyte (Kleino pavadintarieveiksmiu) (*nemokytas*, *negirdėtas*), kai netenka laiko reikšmės (*mylėtinas*, *plaktinas*, *mokytas*) ir kai esą galima lyginti bei laipsniuoti (*mokytas* – *mokyčiausias*). Funkcinės darybos dalykai yra ir įnagininko bei vietininkorieveiksmėjimas (*pulkais*, *vardu*, *atviromis*, *tylomis*, *viduj*). Prie žodžių darybos Kleinas skiria ir aliatyvus bei iliatyvus, kurių nelaiko linksniais, o teigia, kad su tokiais baigmenimis daromirieveiksmiai (*manimp*, *namuosna*, *jūsump*)⁵. Kleino *Kompendiume* užsiminta apie mažybinių formų darybą ir nurodyta, kad daugiau apie tai galima pasiskaityti gramatikoje. Pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje pateikiami patys bendriausi dalykai. Bet ši gramatika pirmoji ir skirta praktikai bei parodyti, kad ir „barbarų kalba“ ne tokia prasta, kaip daugelio buvo manyta (žr. Klein 1653: 14–15).

1.1.2. Sapūno ir Šulco gramatikoje *Compendium grammaticae lithvanicae* apie žodžių darybą taip pat kalbama vardažodžio ir veiksmažodžio skyriuose. Yra skyreliai apie pavidalą ir figūrą – *Figura & Species* (vertėjas K. Eigminas *species* verčia *rūšimi*) (Schultz 1997: 18). Šioje gramatikoje minimi tokie patys darybos tipai – savybiniai (*tėvainis*, *miesčionis*, *laukininkas*), tėvavardiniai (*Adomaitis*, *Jokubaitis*), mažybiniai (*ponelis*, *vaikelis*, *žmogutis*, *lietutis*, *dukteraitė*) (Schultz 1997: 18–20). Kalbama apie vardažodžių darybą iš vardažodžių (*geležinis*, *kūniškas*, *teisybė*, *viežlibumas*, *patogumas*), atskirai paminimi priesagos *-imas* vediniai ir vediniai iš kitų kalbos dalių. Taip pat paminimi dalyviai, virtę vardažodžiais (*mokytas*, *pagirtas*, *priprastas*,

² Šis dviskiemenių būdvardžių darybinis siejimas su veiksmažodžiu svarbus net šiuolaikinėms gramatikoms (žr. Paulauskienė 1994: 181–182).

³ Iš tikrųjų iš *klausiu*.

⁴ Kleinas, kaip matyti iš pavyzdžių, neskyrė gramatinio iteratyvo su *-davo* (būtojo dažninio laiko) nuo darybinių iteratyvų.

⁵ Kad senoviniai linksniai (kurie istoriškai ir nelabai seni – žr. Zinkevičius 1966: 200–202) Kleino laikais jau nebepriklausė linksnių paradigmai, rodo ir tai, kad jų postpozicinius elementus jis laikėrieveiksmių, o ne linksnių darybos priemonėmis. Nors, kaip toliau matysime, Kazimieras Kristupas Daukša, būdamas rytų aukštaičių atstovas, iliatyvą dar įtraukė į linksnių paradigma, o elementus *-p*, *-pi* jau laikė tam tikrais postpoziciniais priešdėlių variantais.

išganytas, turis, regis, tikis) (Schultz 1997: 22). Apie sudėtinius žodžius (t. y. sudėtinius ir priešdėlinius) tik pasakoma, kad jų yra didelė įvairovė, kurioje lengva susigaudyti iš praktikos (Schultz 1997: 23). Veiksmažodžių daryba taip pat nedaug tesiskiria nuo Kleino gramatikos. Tik čia jau nustatomos keturios išvestinių veiksmažodžių rūšys (Schultz 1997: 41): dažniniai (*puolinėju, siuntinėju*), mažiabiniai (*pataikauju, vaikštinėju, girsnoju, garbinoju*), leidžiamieji (*juokinu, puldinu*) ir intranzityviniai (*myliuos, rašydinuos, be myliu, besi myliuos*). Sudurtiniai veiksmažodžiai aptarti kiek išsamiau (Schultz 1997: 42): daromi veiksmažodžius jungiant su vardažodžiais (*karąvedu, juokdarau, dalytėju*)⁶, surieveiksmiais (*gierdarau, gandarau*), su prielinksniais (*prieimi, ateimi*) ir su dalelytėmis (*be eimi, be esmi*). Dalyvio skyriuje minimas dalyvio virtimas vardažodžiu (Schultz 1997: 63–64) taip pat, kaip ir Kleino gramatikoje.

Gramatikoje Sapūnas atskyrė būtajį dažninį laiką nuo žodžių darybos ir pirmasis lietuvių kalbos gramatikos istorijoje jį įtraukė į laikų sistemą kaip antrąjį perfektą. Tik šią laiką formą daręs ne iš bendraties, o iš pirmojo perfekto, todėl nustatė dvi būtojo dažninio laiką priesagas: *-davo (dirbdavo)* ir *-ydavo (sakydavo)*. Bendratį, kaip ir Kleinas, jis laikė išvestine forma (atskira nuosaka), tad jam neužteko vienos priesagos *-davo* išvestinei formai iš pirmojo perfekto daryti. Be to, pritrūko ir nuoseklumo: juk bendratis turi tris balsius prieš *-ti*: *-ė-, -y-, -o-*, tad ir Sapūnas, siekdamas būti nuoseklus, turėjo skirti ne dvi, o keturias būtojo dažninio laiką formas: *-davo, -ydavo, -ėdavo* ir *-odavo*.

Vis dėlto būtojo dažninio laiką atskyrimas nuo žodžių darybos yra svarbus teorinis pastebėjimas, atradimas, išvirtinėjęs daugelyje lietuvių gramatikų ir išlikęs dabartinėje tiek praktinėse, tiek ir mokslinėse gramatikose.

1.1.3. Daug išsamiau apie žodžių darybą rašoma Povilo Fridricho Ruigio (Paul Friedrich Ruhig) *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick*. Kleino gramatikos vėlesniems autoriams turėjo įtakos net iki Augusto Šleicherio (Schleicher), tačiau gali būti, kad didesnę dėmesį darybai galėjo lemti ir vokiečių gramatikos. Iš pradžių be jokios sistemos prie kai kurių kalbos dalių aprašų paminimi atskiri darybos atvejai, ypač sudūrimo. Tačiau visas skyrius skiriamas vediniams (3 paragrafai). Jo minima *nomina derivata – denominativa*: *kantrumas (: kantrybė), puodžius (: puodas), girtuoklis (: girtas), geležinis (: geležis)*; *gentilia*: pavyzdžiai stebėtinai panašūs į Ostermejerio (žr. kitą paragrafą); *patronimica*: *Jokubaitis, Karalūnas*; *deminutiva*: *brolužis, broliukas, brolytis* ir t. t. – čia ne visai aiškiai pridedami tokie vediniai: *silpnokas, graudėnimas, prašimas, atpirktojis, pridėtojis, daugumas, tarpininkas, priešininkas, pirmonis*; ir *verba derivata – laupsinu (: laupsė), garbinu (: garbė), pasinaudoju (: nauda), attolinti (: toli), skirti (: skiru)*. Be abejo, visuose šiuose pavyzdžiuose yra daug netikslumų ir tikrųjų darybinių santykių nesuvokimo.

1.1.4. Bene išsamiausiai žodžių darybą aprašoma Gotfrido Ostermejerio (Gottfried Ostermeyer) *Neue littauische Grammatik*. Darybai skirta net 12 paragrafų. Aiš-

⁶ Nors abiejose gramatikose ir skiriami sudurtiniai veiksmažodžiai, tačiau tokių veiksmažodžių dabar nėra. LKŽ_{III} 96 įrašytas *gandaryti*, tačiau pavyzdžiai pateikti iš senųjų bažnytinių knygų ir Antano Barausko raštu, o *karą vedu* tai jau ir tais laikais tikriausiai buvo du žodžiai.

kiai atskirti du darybos būdai – vedinių darymas ir sudūrimas. Vediniai jau aprašomi gana nuosekliai. Pirmiausia išvardijamos daiktavardžio priesagos (-*astis*, -*estis*, -*ybe*, -*yčia*, -*ystė*, -*immas*, -*ummas*, -*inkas*, -*inne*, -*innis*, -*yne*, -*ykle*, -*ikas*, -*ėjas*, -*ėjis*, -*ėje*, -*ėna*, -*ojis*, -*oje*, -*onas*, -*onis*, -*one*, -*aikštis*, -*iškis*, -*iške*, -*alas*, -*alus*, -*unas*, -*uwas*, -*uwe*, -*gys*, -*lys*, -*wys*, -*orus*, -*žys*, -*ba*, -*džia*, -*kla*, -*we*), paskui su pavyzdžiais paaiškinama, iš kokių kalbos dalių daromi daiktavardžiai: iš daiktavardžių – *knygininks* (: *knyga*), iš būdvardžių – *plotis* (: *platus*), iš įvardžių – *saviškė* (: *savęs*),⁷ iš veiksmažodžių – *valdžia* (: *valdau*), *vagis* (: *vagiu*), *šėriks* (: *šėriau*) – yra pateikta darinių iš esamojo, būtojo ir būsimosio laiko bei bendraties;rieveiksmių – *daugumas* (: *daug*), prielinksnių – *tarpas* (: *tarp*). Visai taip pat aprašomas būdvardis – išvardijamos būdvardžio priesagos ir pateikiama būdvardžių darybos iš daiktavardžio, būdvardžio, įvardžio, veiksmažodžio, dalyvio,rieveiksmio, prielinksnio pavyzdžių. Veiksmažodžių priesagų Ostermejeris nevardija, tačiau vėl pateikia darybos pavyzdžių iš daiktavardžių, būdvardžių, skaitvardžių (*suvienyt*), įvardžių, veiksmažodžių,rieveiksmių, prielinksnių, ištiktukų. Toliau kiek nusižengiama logikai ir skiriami dar keli pavieniai darybos atvejai: vardažodžių deminutyvai, patronimai (*Adomaitis* – *Adomo sūnus*), toliau gentivardžiai (*lietuvininks*, *vokėtis*, *tilžėnas*, *karaliaučionis*, *isrutiškis*, *klaipėdiškis*, *darkiemujis*). Asmenų pavadinimai pagal gyvenamąją (arba kilmės) vietovę pakartojami tokie pat, kaip ir Ruigio gramatikoje, kai kurie kartojasi dar iš Kleino gramatikos. Kitas, mažesnis, skyrius – apie kompoziciją. Čia dūriniai suklasifikuoti pagal antrąją komponentą kaip ir dabartinėse gramatikose, jaučiama, kad pirmasis apibrėžia, nusako antrąjį: daiktavardis + daiktavardis, būdvardis + daiktavardis, įvardis + daiktavardis,rieveiksmis + daiktavardis (*pussiaužiemis*, *pussiauamžis*, *neganda*, *negalė*, *nežinė*), prielinksnis + daiktavardis (*posunis*, *įsunis*, *patevis*, *bedugnis*, *patvoris*, *pavasaris*, *priangis*),rieveiksmis + būdvardis (*negyws*, *nelab's*)⁸.

1.2. Didžiosios Lietuvos gramatikos

1.2.1. Didžiojoje Lietuvoje rašomose ir leidžiamose gramatikose žodžių darybai skiriama daug mažiau dėmesio. Vienoje iš svarbesnių gramatikų *Universitas Lingvarum Litvaniae* (1737) apie darybą visai nieko nerašoma (minima tik formų daryba – laipsnių, būdvardžio giminių, laikų ir pan.). Matyt, šiai gramatikai jokios įtakos neturėjo Mažosios Lietuvos darbai, žr. Sabaliauskas (1979: 21), kurių autorių, reikia manyti, yra labiau paveikusių vokiečių gramatikų tendencijos. Būtent vokiečių gramatikų įtaka Mažosios Lietuvos autoriams galima paaiškinti ir tokį skirtingą požiūrį į žodžių darybos dalykus.

1.2.2. Didžiojoje Lietuvoje XVIII amžiuje daugiau gramatikų nebuvo išleista, todėl toliau aptariamos gramatikos yra Daukšos amžininkų. Deja, jose žodžių darybai skiriama ne ką daugiau vietos negu pirmtakų. Lenkiškai parašytoje Juozo Čiuldos *Krótkie pomysły o prawidłach grammatycznych języka żmudzkiego* apie žodžių darybą para-

⁷ Iš tiesų padaryta iš *savas*, o *savas* greta *savo* padarytas iš *savęs*.

⁸ Matyt,rieveiksmiu vadinama dalelytė *ne*.

šyta visiškai nedaug. Aiškinantis vardažodžio semantiką tėra pateikiami mažybinių daiktavardžių lizdai (Čiulda 1993: 133). Kad darybos suvokimo čia nėra, rodo mažybinių daiktavardžių sugretinimas su stilistiškai neigiamai konotuotais daiktavardžiais, kurie darybiškai gali būti ir neskaidūs (lenk. *O imionach zgrubiałych i zdrobniałych*), t. y. skirstoma pagal semantinius atspalvius. Toliau apie darybą prabylama tik sintaksės (lenk. *O Składni*) skyriuje: žodžių sudūrimas, priešdėlių pridėjimas (irgi suvokiamas kaip sudūrimas) bei priesagų pridėjimas sugretinamas su sintaksiniu žodžių jungimu ir derinimu. Sudurtinio vardažodžio pamatas – sintaksinė konstrukcija – gal ir pateisina tokį požiūrį, tačiau čia žodžių daryba nėra suvokiama kaip gana savarankiškas gramatikos reiškiny. Šiame požiūryje greičiau galima įžvelgti moderniosios funkcinės gramatikos užuomazgą, nes aiškinami tokie dalykai: laiką reiškiamie galininku ir vietininku, iš tam tikros medžiagos padarytą daiktą apibūdiname priesagos *-inis* vediniais, visumai reikšti turime priesagą *-ystė*. Juk net priešdėlinių veiksmažodžių skyriaus pavadinimu pabrėžiama ne daryba, o funkcija – *o słowach dokonanych* ‘apie įvykio veiksmo veiksmažodžius’ (Čiulda 1993: 191–197) – per funkciją aiškinamas priešdėlinių veiksmažodžių susidarymas.

Nors ir atsidūrusi sintaksės skyriuje, žodžių daryba bene geriausiai aptariama dviejuose skyreliuose: „Apie vienų paprastųjų daiktavardžių padarymą iš kitų“ ir „Apie sudurtinius žodžius“ (lenk. *O formowaniu się rzeczowników prostych jednych od drugich; O wyrazach złożonych*) (Čiulda 1993: 191–193). Čia pateikiami ir trumpai apibūdinami bei suklasifikuojami tokie pavyzdžiai: 1) *baltumas, aukštybė*; 2) *karalystė*; 3) *eglynas* (prie jo prijungti ir kuopiniai daiktavardžiai *banda, būrys, krūva*, nors pirmieji du nėra vediniai); 4) *audimas*; antrajame skyrelyje – 1) *pusgalvis, juodbėris, baltnugaris*; 2) *užtrobis, pasaulis, prieklėtis*; 3) *juokdarys, kaminšluostys, sandara, uždarbis*; 4) *gūpelnys, niekdžiugys*; 5) *šunbajoris, puspiemenis, pusšunis*. Pavyzdžiai rodo, kad vieno klasifikavimo pagrindo ir apskritai sisteminio žodžių darybos pateikimo gerokai stinga. Ir vis dėlto šiuos skyrelius jau galima laikyti darybos mokslo apmatais.

1.2.3. Kita to meto gramatika – irgi lenkiškai parašyta Kaliksto Kasakauskio (Kalixt Kossakowski) *Grammatyka języka żmudzkiego...* Ši gramatika buvo išleista 1832 m., todėl tikriausiai ir Čiuldos, ir Daukšos galėjo būti skaityta. Žodžių darybos iš esmės šioje gramatikoje nėra, tik keliose vietose paminėti kai kurie atskiri darybos dalykai, bet jie pateikti padrikai ir nereikšmingai. Pavyzdžiui, apie darybą užsimenama prieveiksmių skyrelyje, kur paaiškinama, kad iš būdvardžių daromi prieveiksmai – *giarai* (: *giaras*), *didiey* (: *didis*), *gražiey* (: *gražus*), o iš jų prieveiksmių laipsniai – *giariaus* (: *giarai*), *gražiaus* (: *gražiey*), *gražiausiey* (: *gražiaus*). Truputį toliau skiriama dar viena prieveiksmių darybos grupelė, kur teigiama, kad prieveiksmai daromi iš daiktavardžių (o juk iš tikrųjų jie padaryti iš daiktavardinių būdvardžių) – *kalbiškai* (: *kalba*), *bitiškai* (: *bitė*), *poniškai* (: *ponas*); *kalbingai, poningai, akmeniškai, akmeningai* (Kasakauskis 1832: 13–14). Būdvardžių laipsniavimo skyriuje trumpai paaiškinta, kaip daromos įvardžiutinės formos (Kasakauskis 1832: 57–58), o vardažodžio ir veiksmažodžio klasifikavimo skyriuose nustatytos tokios jų rūšys: *žodiey nesudiety* – *dedu, raszau* (Kasakauskis 1832: 27), *sudiety* – *sudedu, iraszau* (Kasakauskis 1832: 28), *sudietiny* – *draugmokitinis, medutekans*; *pirmutiny* – *tiews, dirwa*; *iszeywy* – *tiewiszkas, dirwinis* (Kasakauskis 1832: 15).

1.2.4. Dar viena XIX a. pirmosios pusės nežinomo autoriaus rankraštinė gramatika X. D. K. P. S. *Prawidła Ięzyka Litewskiego Czyli Grammatyka Litewska*. Joje paminiama tik veiksmažodžio priešdėlinė daryba kartu su formų paradigmomis. Nuo išsamaus darybos (ir kitų kalbos dalių) aprašo atsiribota sąmoningai. Gramatikos autorius teigia: „...nematau reikalo plėsti šią knygėlę tomis mažiau reikalingomis taisyklėmis; juk tyrinėjančiam šios mirusios (ar apleistos) kalbos literatūrą gausiai iškyla beribiai kalbos turtai ir grožis, plėtojasi ir daugumos žodžių, ypatingiau veikiančių protą, poveikis ir sangraža; imkime pavyzdžiui žodį *bijau, bijausi: gądaw, gądaws, Jssygądaw, pargądaw, nusygądaw, parsegądaw, parsegądynaw...*“ (X. D. K. P. S. 2002: 314).

2. DARYBOS PATEIKIMO DAUKŠOS GRAMATIKOJE BENDROJI APŽVALGA

2.1. Daukšos gramatikoje (toliau – DG) yra keturi specialiai žodžių darybai skirti skyriai: 1) *Apie vienos kalbos dalies darymą iš kitų (Apie tajsimų vienos dal'os kalbos iš kitu^{209/1})* – rašoma apie priesaginę darybą (DG 209–211); 2) *Apie sudėtinius žodžius (Apie išrejšk'us sudetin'us^{212/12})* – rašoma apie dūrinius ir priešdėlinius žodžius (DG 212–214); 3) *Apie prielinksnių ir priešdėlį (Apie prievardi^{131/1})* – rašoma apie priešdėlinę darybą (DG 131–135); 4) *Apierieveiksmių darymą iš būdvardžių ir dalyvių ir apie jų laipsniavimą (Apie tajsimų priešod'c'u iš pripultiniku ir vardžod'c'u ir apie jų žiņgsn'avimų^{174/14})* – rašoma apie vienąrieveiksmių darybos modelį (su formantu -ai) (DG 174).

2.2. PRIESAGINĖS DARYBOS skyrius turi keturis poskyrius: 1) *apie deminutyvų darybą (Apie tajsimų dajktiniku lapningu iš dajktininku abeđnu (paprastin'u)^{209/3})*; 2) *apie daiktavardžių darybą (Apie tajsimų dajktiniku iš kitu dal'u kalbos^{210/1})*; 3) *apie būdvardžių darybą (Apie tajsimu pripultiniku iš kitu dal'u kalbos^{210/19})*; 4) *apie veiksmažodžių darybą (Apie tajsimu žod'c'u iš kitu dal'u kalbos^{211/1})*.

Deminutyvų darybos skyrius bene išsamiausias, jie klasifikuojami, trumpai aptariama daryba. Tačiau tarp deminutyvų daiktavardžių įsiterpia ir viena grupelė būdvardžių su mažybinėmis priesagomis. Tai visiškai suprantama, nes senosiose gramatikose daiktavardis ir būdvardis dažnai apimami viena vardo sąvoka. Iš tiesų mažybinų daiktavardžių ir būdvardžių darybą sutapatinti galima tik formaliai. Mažybiniai būdvardžiai žymi tik silpnesnę ypatybę kiekį negu paprastieji (plg. *gražus* ir *gražučiukas, gražutėlis*), o malonumo semą igyja tik pavartoti greta deminutyvinio daiktavardžio. Būdvardis visada derinamas su daiktavardžiu, tad iš tiesų deminutyviniai būdvardžiai reiškia ne ypatybę, o daikto, turinčio tą ypatybę, mažumą ar malonų santykį su juo.

Kituose priesaginės darybos poskyriuose paprasčiausiai pateikiami atitinkamų kalbos dalių darybos lizdų pavyzdžiai, suklasifikuoti pagal pamatines kalbos dalis. Reikšmės aprašo nėra, pateikiami tik formalūs darybos pavyzdžiai. Priesaginės daiktavardžio darybos skyriuje pastebimas vienas nenuoseklumas – vėl pakartojama deminutyvų daryba, kuri darybos iš kitų kalbos dalių skyriuje visiškai netinka, nes yra modifikacinė. Toks metodologijos nenuoseklumas neleidžia atskleisti išsamios darybos sistemos

ir semantinių ryšių tarp pamatinių žodžių ir darinių. Tačiau idėja pateikti darinius pagal darybos pamatą irgi pakankamai vertinga. Kad kalbama būtent apie priesaginę daiktavardžių darybą iš kitų kalbos dalių, galima suprasti tik iš pavyzdžių.

2.3. SUDURTINIAI ŽODŽIAI gramatikoje pateikti ne atskirame skyriuje, o pagal kalbos dalis ir vadinami ne sudurtiniais, o sudėtiniais (pagal lenk. *złożone*). Gramatikoje yra trys poskyriai: 1) *apie sudurtinius daiktavardžius* (*Apie dajktinikus sudetin'us*^{212/2}); 2) *apie sudurtinius būdvardžius* (*Apie pripultinikus sudetin'us*^{214/1}); 3) *apie sudurtinius veiksmažodžius* (*Apie žod'c'us sudetin'us*^{214/29}). Šiuose poskyriuose ne tik pateikiama darybos pavyzdžių, bet ir paaiškinami kai kurie sudurtinių žodžių vartosenos dalykai bei nurodoma, kokiam kaitybos tipui priklauso dūrinys. Nevienodai išsamūs dūrinių aprašai: sudurtiniai daiktavardžiai aprašomi išsamiausiai, o veiksmažodžių pateikiami tik pavyzdžiai. Kaip ir kiti senųjų gramatikų autoriai, Daukša prie dūrinių priskiria ir priešdėlinius žodžius, t. y. laikomasi nuostatos, kad priešdėlinis žodis yra sudurtas iš prielinksnio ir savarankiško žodžio. Tai nėra koks netikėtas ar neįprastas požiūris ir turi racionalų pagrindą, nes neabejotinai prielinksniai ir priešdėliai yra giminingi⁹. Todėl ir tam tikros prefiksacijos dalies sutapatinimas su kompozicija iš esmės yra priimtinas sinchroninei kalbotyrai, nes labai aišku, kad ir priešdėliniai daiktavardžiai, ir dūriniai turi tą patį darybos formantą – galūnę (plg. *prieš aušrą* = *prieš-aušris* ir *grėbliu kotas* = *grėbliakotis*).

2.4. Nepaisant to, kad priešdėliniai žodžiai laikomi dūriniais, vis dėlto galima teigti, kad apie PRIEŠDĖLINĘ DARYBĄ gramatikoje kalbama ir atskirai. Prielinksniui skirtime skyriuje *Apie prievardi*^{131/1} autorius viena kalbos dalimi laiko prielinksnius ir iš jų kilusius priešdėlius, todėl čia mini ir priešdėlinę darybą. Tai lėmė gramatikos autoriaus teorinės pažiūros į kalbos dalis: laikomasi dar antikinės tradicijos, kur prielinksnis ir priešdėlis vadinamas vienu vardu todėl, kad jie giminingi ir dažnai prielinksnis (ypač vardažodžių) įeina į žodžio sudėtį, pvz., *po stalu* – *postalė*. Autoriaus buvo jaučiama, kad čia tas pat. Pagaliau ir veiksmažodžių priešdėlių atitikmenys yra prielinksniai, plg. *išeiti iš...*, *įeiti į...*. Natūraliai buvo suprantama, kad priešdėlis ir prielinksnis – tas pats elementas, tik vienas laisvas, o kitas virtęs sudėtine žodžio dalimi. Tačiau toks gramatikos autoriaus požiūris į priešdėlio ir prielinksnio esmę gramatikoje palieka daug prieštarašimų: priešdėlis rašomas kartu su žodžiu, vadinasi, kalbos dalimi laikomas ne tik žodis, bet ir žodžio dalis; priešdėliniai žodžiai laikomi dūriniais, bet juk įprastųjų dūrinių kuris nors vienas elementas neturėtų būti laikomas atskiru žodžiu, atskira kalbos dalimi; jei su prielinksniais sutapatinami iš jų kilę priešdėliai, turėtų būti koks nors paaiškinimas ir tų priešdėlių, kurie neturi prielinksninių atitikmenų. Ypač sunku suprasti, kodėl postpoziciniai elementai *-p*, *-pi* taip pat laikomi prielinksniais, nors ir galima istorinėje gramatikoje sujungti prepozicinius ir postpozicinius elementus į vieną nesavarankišką, linkusių suaugti su savarankišku žo-

⁹ Urbutis (1978: 284) teigia, kad priešdėlinė daryba istorinėje kalbotyroje kartais laikoma kompozicijos rūšimi. Būtent taip yra ir Daukšos, ir daugelyje iki jo rašytų gramatikų, kur tik minimi sudurtiniai žodžiai. Netgi šiais laikais veiksmažodžių priešdėliai klasifikuojami į prielinksninius ir dalelių kilmės priešdėlius (*be-*, *te-*, *nebe-*, *tebe-*), o kad daiktavardžių priešdėliai yra aiškūs prielinksniai, rašo daugelis tyrinėtojų ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje. Priešdėlinius daiktavardžius sudurtiniais žodžiais siūlo laikyti ir Paulauskienė (1994: 64).

džiu, elementų klasę. Šiame DG skyriuje surašyti prielinksniai, paaiškinta, kokie jie būna pagal valdomą linksnį (prirašytas nepilnas lapas iš penkių, skirtų šiai kalbos daliai: DG 131–135), o visa kita skirta priešdėliams. Todėl šį skyrį ir galima laikyti priešdėlinės darybos skyriumi su įžanga apie priešdėlių kilmę.

Taigi minčių apie priešdėlinę darybą galima rasti prielinksnio skyriuje, kur prielinksniai, priešdėliai ir vietininkų enklitikai (visi jie, gramatikos autoriaus terminu – *prievardžiai*) suskirstyti į tikruosius ir netikruosius, rašomus skyrium ir *prilipėjus*. Tais *prilipėjais* laikomi postpozicinių vietininkų baigmenys *-p*, *-pi* (*tikrieji prevardžiai*) ir priešdėliai (*netikrieji prevardžiai*). Tikriesiems prielinksniams dėmesio skirta ne daug – paprasčiausiai suskirstoma pagal skirtingų linksnių valdymą. Gramatikos autorius, nors ir sudėjęs į vieną skyrį prielinksnius ir priešdėlius, pabrėžia jų esminį skirtumą: prielinksniai, tapę žodžio dalimi, praranda savybę valdyti linksnį (*prievard^c’aj prilipe^d’aj ne_a tikriejie ne_a valdo prietik’ajs^{131/21}*). Toliau pereinama prie priešdėlių (*netikrųjų prevardžių prilipėlių*) vartosenos ir darybos aiškinimo. Pirmiausia jie suklasifikuojami pagal kilmę: pirmą grupę – tokie pat kaip ir tikrieji, nes turi absoliučius atitikmenis prielinksnius: *až, ažu, in, i, iš, nū, nu, po, pe_a, prie, pro, su^{131/27}*; antrą grupę – padaryti iš tikrųjų prielinksnių, kitaip tariant, priešdėlių variantai: *ap yr api – išejna iš apie; nu išejna iš nū; pa išejna iš po, par iš pe_a, pra iš pro, pri iš prie, sun iš su^{131/29}*; trečią grupę – nepadaryti iš nieko ir vieni nieko nereiskia, t. y. dabar pasakytume, kad tai dalelių kilmės priešdėliai ir šiaip neturintys atitikmenų prielinksnių: *at, ata, ato; už, užu; be_a, te_abe_a, ne_abe_a <...> lienkiškų prevardi do, kuri Lietuvnikas iškalba da^{131/32}*. Paskui pateikiama didelė, tačiau niekaip nepavadinta priešdėlinės darybos, priešdėlių rašybos (ir vartosenos) aiškinimo dalis – tam skirta beveik keturi lapai (DG 132–135).

Skyriuje *Apie prevardį* kalbama apie visas kalbos dalis, galinčias turėti priešdėlį: ir apie daiktavardžius, ir apie veiksmažodžius, ir apie būdvardžius. Gramatikoje aiškinant darybą su vienais ar kitais priešdėliais daugeliu atvejų nurodoma, iš kokios kalbos dalies daroma. Dėl tokio darybos pateikimo labai sunku atskirti, kas kokiai kalbos daliai priklauso. Ši painiava verčia pasirinkti tokį tolesnio priešdėlinės darybos aprašo planą: pagrindinis priešdėlinės darybos aprašas bus pateikiamas priešdėlinių veiksmažodžių skyriuje (nes ir Daukša daugiausia kalba apie veiksmažodžius, ir apskritai šis darybos būdas būdingiausias veiksmažodžiams) (žr. 5.2.2), o priešdėlinių daiktavardžių (žr. 3.3.2) ir būdvardžių (žr. 4.3.2) darybos skyriuose tik paminimi toms kalbos dalims būdingi dalykai su nuorodomis į pagrindinį priešdėlinės darybos skyrį (juoba kad šioje gramatikoje, kaip neseniai minėta, neatskirta dūryba nuo priešdėlinės darybos).

2.5. PRIEVEIKSMŲ DARYBOS skyriaus pavadinimas *Apie tajsimų priežod^c’u iš pripulti-niku ir vardžod^c’u ir apie ju ži^{ngsn}’avimų^{174/14}* rodo, kad laipsnių daryba čia dar neat-skirta nuo žodžių darybos. Daukša prieveiksmį laiko nekaitoma kalbos dalimi, o laips-niavimą ne kaitybine, o darybine kategorija. Apskritai visos kalbos dalys suskirstytos į kaitomąsias ir nekaitomąsias ir pagal tai gramatikoje sudaryti du dideli skyriai: *Apie nekaitomąsias kalbos dalis* ir *Apie kaitomąsias kalbos dalis*; pirmasis tarp nekai-tomųjų kalbos dalių aprašomas prieveiksmis, o prieveiksmio darybos aprašas atsidu-ria kaitomųjų kalbos dalių skyriuje – galbūt todėl, kad pavadinime dar minimas ir

laipsniavimas. Prieveiksmių darybos skyrelyje mėginama pateikti net keturis darybos atvejus, tačiau, įdėmiau juos patyrinęjus, paaiškėja, kad apie tikrąją prieveiksmių darybą yra tik vienas (su formantu *-ai*, žr. 6.1), o kitos trys pavyzdžių grupės: būdvardžių daryba iš prieveiksmių (žr. 6.2), aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio prieveiksmių daryba bei būdvardžio negimininė būsenos formos daryba.

2.6. Menkai DG aprašyta GALŪNINĖ ŽODŽIŲ DARYBA. Nepriešdėlinių galūnių vedinių pasitaiko vos vienas kitas, o priešdėliniai galūnių vediniai gana dėsningai pagal savo struktūrą perkeliama į sudurtinių žodžių skyrius. Prie tikrosios galūninės darybos galima skirti gramatikos skyrelį, kuriame rašoma apie moteriškosios giminės asmenvardžių ir tautovardžių darybą iš vyriškosios giminės, pvz., *anglė* (: *anglas*). Skyrelis pavadintas *Apie moteriškosios giminės darymą iš vyriškosios* (*Apie tajsimų gimties moteriškos iš viriškios*^{171/28}). Jame iš tiesų daugiau parodoma kaityba giminėmis, o vienas kitas žodžių darybos dalykas bus aptartas daiktavardžio darybos skyriuje (žr. 3.4.1).

2.7. ŽODŽIŲ DARYBOS NUOTRUPŲ galima rasti ir kituose gramatikos skyriuose, t. y. ten, kur reikalauja dėstymo logika. Iš tų darybos nuotrupų pirmiausia reikėtų paminėti gana išsamų veiksmazodžio formų darybos aprašą asmenavimo paradigms įžanginiame skyrelyje (DG 176–181). Ten pateikiami trys veiksmazodžio formų darybos poskyriai pagal darybos pamatą – tris pagrindines veiksmazodžio formas. Tarp veiksmazodžio formų patenka ir keli veiksmazodžių bei daiktavardžių priesagų vediniai. Taip yra todėl, kad senosiose gramatikose dar ne iki galo skiriama veiksmazodžio formų ir kai kurių priesagų vedinių daryba. Tai galima suprasti žinant, kaip reguliariai, pavyzdžiui, iš veiksmazodžio daromi priesagos *-imas* (*-ymas*) vediniai. Toks darybos reguliarumas gramatikos autoriui, matyt, neleido kaip tik šio darybos atvejo nepaminėti ir fonetikos skyriaus poskyryje, kur išsamiai aiškinama balsio *i* rašyba (DG 118–119). Visi šių skyrių priesagų vediniai šiame darbe aptariami atitinkamose daiktavardžių ir veiksmazodžių priesaginės darybos dalyse.

Taigi DG žodžių darybai apskritai skiriama daugiau dėmesio negu kitose Didžiojoje Lietuvoje rašytose gramatikose. Kita vertus, didesnio dėmesio darybai vis dėlto nepakako atsiplėšti nuo pirmtakų darybos dalykų supratimo.

3. DAIKTAVARDŽIŲ DARYBA

3.1. Priesaginiai daiktavardžiai

3.1.1. VEDINIAMS IŠ DAIKTAVARDŽIŲ DG skiriama daugiausia dėmesio. Didžiausia ir išsamiausiai aprašyta tokių daiktavardžių darybos kategorija – DEMINUTYVAI (priesaginiai mažiabiniai daiktavardžiai). Tokia daiktavardžių priesaginės darybos aprašo pradžia yra išlikusi ir iki šių dienų, nors deminutyvai stilistiškai konotuoti ir vartojami ne visuose stiliuose. Tai lemia du faktoriai: a) dažnas jų vartojimas šnekamojoje kalboje ir b) potencinis darybos reguliarumas: iš kiekvieno daiktavardžio net su keliomis priesagomis galima pasidaryti deminutyvų (Ulvydas, red., 1965: 253–288).

Deminutyvai DG suskirstyti į tris darybos tipus (ketvirtasis gramatikoje skiriamas tipas yra būdvardžių darybos su mažiabinėmis priesagomis ir aptariamas atitinkamame būdvardžio darybos skyriuje, žr. 4.1.2):

3.1.2. PIRMOJO DEMINUTYVŲ TIPO pateikiami tokie pavyzdžiai: *darže_alis* (: *daržas*), *ože_alis* (: *ožis*), *arkle_alis* (: *arklis*), *sune_alis* (: *sunus*), *žmoge_alis* (: *žmogus*), *šune_alis* (: *šuva*), *dunte_alis* (: *duntis*), *galve_ale_a* (: *galva*), *dede_ale_a* (: *dede_a*), *rikšte_ale_a* (: *rikšte_a*), *ake_ale_a* (: *akis*), *ave_ale_a* (: *avis*), *avinelis* (: *avinas*), *žilvitelis* (: *žilvitis*), *karalelis* (: *karal'us*), *akme_anelis* (: *akmū*), *mene_aselis* (: *menū*), *motinele_a* (: *motina*), *ge_agužele_a* (: *ge_aguže_a*), *žibinkštele_a* (: *žibinkštis*)^{209/8}. Į šią grupę patenka dviejų priesagų variantų vediniai: *-elis*, *-ėlis*. Priesagų pasirinkimas susiejamas su skirtingu skiemenų skaičiumi pamatiniame žodyje. Teigiama, kad deminutyvai su priesaga *-ėlis* daromi iš žodžių, kurie turi daugiau kaip tris skiemenis (*subalses*^{209/8}). Šis darybos būdas apibūdinamas išsamiai: įvardijamos pamatinių žodžių galūnės ir formos, iš kurių daroma: iš daiktavardžių vardininko, atmetant galūnes *-as*, *-is*, *-us*, *-a*, *-ea*, *-is*, o iš pamatinių žodžių su galūnėmis *-uo(-ū)*, *-va* – iš kilmininko, atmetant galūnes *-ies*, *-o*. Taip atskiriami senojo priebalsinio kamieno vardažodžiai, t. y. pasakoma, kad daiktavardžių *mėnuo*, *akmuo*, *šuva* priesagų vediniai daromi iš kilmininko, o ne iš vardininko. Pirmieji du daiktavardžiai priskiriami prie triskiemenių¹⁰.

Į šį darybos tipą buvo įtrauktas ir pavyzdys *davganora* – *davganore_ale_a*^{209/12}, tačiau jis išbrauktas motyvuojant, kad tai sudurtinis žodis. Daukša dar neskyrė tiesioginės ir tarpinės motyvacijos bei morfeminės analizės nuo darybinės, nežvelgė, kad darybos pamatas gali būti ir paprastasis žodis, ir darinys (ir priesagos bei priešdėlio vedinys, ir dūrinys). Daukša iš pradžių aiškiai matė, kad *daugnorėlė* – mažybinis daiktavardis ir dėsningai jis turėtų būti padarytas iš *daugnora*, tačiau kamieno struktūroje buvo dvi šaknys, todėl *daugnorėlė* išbraukė iš deminutyvų sąrašo ir priskyrė prie sudurtinių žodžių.

Patį priesagų forma dėl rašybos ypatumų neišryškinta: *galve_ale_a* – *ge_agužele_a*. Rašmuo *e_a* yra polifonetinis, t. y. rašomas ten, kur garsas, autoriaus nuomone, tarmėse varijuoja. Priesagos priebalsis *l* gramatikos autoriaus tikriausiai kietinamas, tačiau rašybos ypatumai to neatskleidžia, nes kietasis *l* žymimas nesistemiškai: *ge_agužele_a*, *žibinkštele_a*. O gal paprasčiausiai nebuvo surasta kokio vieno žymėjimo, atspindinčio padėtį skirtingose tarmėse. Žodžio gale, ten, kur dabar bendrinėje kalboje yra *ė*, sistemingai rašoma raidė *e_a*. Taip parašius, *ė* variantai po *l* (ir kietojo, ir minkštojo) lieka nebeatpažįstami. Tai tik patvirtina Z. Zinkevičiaus teiginį, kad po kietojo *l* balsis *ė* varijuoja (Zinkevičius 1966: 162–163), tačiau variantų kokybės patikrinti nėra galimybių. Taip pat negalima patikrinti ir priesagos *-elė* (originalas *-e_ale_a*) abiejų balsių kokybės. Nors gramatikos autorius priesagų *-elis* ir *-ėlis* netapatino, gramatikos rašybos specifika kai kuriais atvejais skaitytojui neleidžia jų atskirti; kartais šios priesagos galėjo būti visiškai vienodos.

3.1.3. ANTRASIS IR TREČIASIS DEMINUTYVŲ TIPAI: *avin'ukas*, *brol'ukas*, *šun'ukas*, *sun'ukas*, *dunt^cukas*, *gajd^cukas*^{209/17}; *runkite_a* (: *runka*), *dedite_a* (: *dede_a*), *karvite_a* (: *karve_a*), *avite_a* (: *avis*), *dukte_a*, *dukte_arite_a*, *duk'rite_a* (: *dukte_a*), *se_asute_a*, *se_ase_arite_a* (: *sesū*, *sesuo*)^{209/19}. Šiuos tipus sujungti į vieną leido autoriaus paaiškinimas, kad iš vyriškosios giminės pamatinių žodžių, turinčių galūnes *-as*, *-is*, *-us*^{209/14}, daroma su priesaga *-iukas*, o turin-

¹⁰ Priebalsinio kamieno paradigma nėra atskirai įvardyta: pagal kilmininką sujungta su *i-* kamieno vardažodžiais – taip, kaip dabar *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (1997).

čių galūnės *-a*, *-e_a* (*-ea*), *-is*, *-ū* (*-uo*)^{209/19} – su priesaga *-ytė*. Ir iš pavyzdžių, ir iš galūnių matyti, kad šie tipai aiškiai atskirti pagal giminę, o jais pavadinami gyvi daiktai, turintys motyvuotą giminę. Pateikiami tos pačios šaknies pamatiniai žodžiai – *avinas* ir *avis* – *aviniukas* ir *avytė*; arba kitame daiktavardžių darybos poskyryje – *broliukas*, *brolite_{a210/4}*. Tai rodo, kad gramatikos autorius į darybos tipus žodžius skiria ne tik pagal darybos formantus, bet ir pagal semantinius giminės formų santykius. Nors abejotina, ar toks priesagų susiejimas su giminės diferenciniu požymiu atspindi realią vartoseną, nes su ta pačia priesaga ir iš skirtingų giminių pamatinių žodžių iš tiesų gali būti daromi abiejų giminių deminutyvai, plg.: *brolytis*, *brolytė*. Tvirtinti, kad toks griežtas priesagų atskyrimas pagal giminę yra tarmės ypatybė, stinga duomenų. Nors autorius to nenurodo, tai gali būti ir vienas iš norminamųjų gramatikos faktų.

Kalbėdamas apie pamatinių žodžių formas (vardininką ar kilmininką), vyriškosios giminės grupėje gramatikos autorius paaiškina priebalsinio kamieno darybos ypatumus ir *šuniuką* daro iš kilmininko. Tačiau moteriškosios giminės grupėje tokių smulkių darybos paaiškinimų nėra, nors pateikiama daugiau daiktavardžių darybos iš priebalsinio kamieno pavyzdžių: iš *duktė* ir *sesuo* – *duktytė*, *dukterytė*, *dukrytė*, *seserytė*, *sesytė*. Jokių paaiškinimų nepateikta, tačiau taip tikriausiai išsamiai perteikiama ir reali autoriaus tarmė, ir autoriui pažįstamų tarmių vartoseną.

Priesaga *-ukas* sistemingai rašoma su apostrofu *-ukas* ir primygtinai pabrėžiama, kad balsis *-u-* esąs visada supriešakėjęs (Daukšos terminu – *minkštas*), o pamatinio žodžio kamiengalis visada minkštas. Dėl to, kaip autorius nurodo, priebalsiai *d* ir *t*, atsidūrę prieš supriešakėjusį *u*, neišvengiamai virstą minkštosiomis afrikatomis *dž* ir *č*: *dančiukas*, *gaidžiukas*. Apie neminkštinamą priebalsį prieš priesagą neužsimenama, nors tarmėse ir bendrinėje kalboje tariama labai įvairiai (Ambrazas, red., 1997: 91).

3.1.4. KITIEMS VEDINIŲ IŠ DAIKTAVARDŽIŲ DARYBOS MODELIAMS iliustruoti gramatikos autorius pasitelkia *tėvo* ir *brolio* lizdus: iš *tevo* – *tevajnis*, *tevajnistė_a*, *tevikšt^ca*, *tevine_a*, *teviške_a*, *teve_{lis}*, *tevutis*, *tevuta* arba *tavta*; iš *brol'o* – *brolenas*, *bralajt^ca*, *broliukas*, *brole_{lis}*, *brolite_a*, *broliste_{a210/2}*. Taigi prie kitų darybos tipų priskirti ir deminutyvai. Šiedu darybos lizdai nekelia kokių didesnių neaiškumų. *Brolio* lizde esantys *brolenas*, *broliukas*, *brolelis* ir *brolystė* yra reguliarūs vediniai, kiek neįprastesni du moteriškosios giminės pavyzdžiai – *brolaičia* ir *brolytė*. Tai giminystės ryšių arba vestuvių veikėjų pavadinimai, nors į LKŽ pirmąjį tomą ir nepatekė. Neturint sakinių, galima tik spėti, kad jie yra tos pačios vertės kaip ir *brolaitė* (LKŽ₁ 1068). *Brolaičia* yra *ė* ir *iā* kamienų mišimo rytų aukštaičių tarmėse rezultatas, panašiai kaip *Bronia*, *Teklia*, *eilia*, *špūlia*, *kandžia* (Zinkevičius 1966: 226, 247) – priesaga *-aitė* virsta į *-aičia*.

Kiek sudėtingesnis *tėvo* lizdas. Čia pavyzdžiai suskirstyti į tris grupes (atskirtas kabliataškiais): pirmoji – *tėvainis* ir jo vedinys abstraktas *tėvainystė*; antroji – *tėvynė*, jos vedinys *tėvykščia* ir *tėviškė*; trečioji – deminutyvai *tėvelis*, *tėvutis*, *tėvuta* ir jo sinonimas *tavta*. Pastarieji du sinonimai sunkiausiai suvokiami. Gramatikoje dvigarsis *au* rašomas *av* – *tavtin'aj*^{137/22}, *Vitavtas*^{137/32}. Tačiau *tavta* tapatinti su dabartine *tauta* neleidžia trys dalykai: pirma, priskyrimas prie deminutyvų; antra, sinonimiškumas su *tėvuta*; trečia, *tauta* iš tikrųjų ne vedinys iš *tėvas* (Fraenkel 1965: 1069). Pagaliau čia gali būti paprasčiausia rašybos klaida: ne *tavta*, o **tavuta* – *tevuta* variantas. Patį *tevuta* greičiausiai galima tapatinti su *tėvutis* (LKŽ_{XVI} 157). Beje, kai kurių *tėvo* vedi-

nių reikšmės paaiškintos vardažodžio kamieno klasifikacijos skyriuje: *Tevikšt'a*, *Tevine_a*, *Teviške_a* – (*Ojczyzna*), *Tevajnistė_a* (*dziedzictwo*), *Tevajnis* (*dziedzic*)^{138/12}. *Lenkų-lietuvių kalbų žodyne* (Vaitkevičiūtė 1994) *ojczyzna* išversta *tėvynė*, *gimtinė* ir psn. *tėviškė*; *dziedzictwo* – *paveldėjimas*, *paveldimas dvaras*; *dziedzic* – *įpėdinis*, *dvarininkas*. Vadinas, kai kuriuos vedinius semantiškai galima susieti su žodynuose jau užfiksuotais dariniais: *tėvajnystė* – *tėvonystė* 'paveldėjimas, paveldas'; *tėvajnis* – *tėvonis* '2. tėvo turto paveldėtojas, įpėdinis' (Keinys 2000: 842).

3.1.5. DAIKTAVARDŽIŲ DARYBAI IŠ VEIKSMAŽODŽIŲ parodyti pasitelkta veiksmazodis rašyti ir trys šaknies *mok-* veiksmazodžiai – *mokyti*, *mokti*, *mokėti*: *rašyti* – *rašalas*, *rašiklas*, *rašiklis*, *rašilas*, *rašimas*, *rašitojas*, *rašituvas*, *rašituve_a*, *raštas*, *raštininkas*; *mokiti*¹¹, *mokti*, *mokėti* – *mokitojas*, *mokitinis*, *mokituve_a*, *mokslas*, *mokimas*, *mokejimas*^{210/10}. (Vedinių iš daiktavardžių ir veiksmazodžių pateikimas rodo, kad Daukša suvokė, jog darant naujus žodžius susiformuoja bendrašaknių žodžių lizdas, kurio žodžiai skiriasi savo struktūra, bet yra jungiami tos pačios šaknies formos ir semantikos.) *Rašyti* lizdas išsamus ir aiškus. Visi vediniai padaryti iš veiksmazodžio, bet nenurodyta iš kurių jo formų. Truputį neįprastai pateikiamas *mokti* lizdas, nes pateikiami net trys pamatiniai veiksmazodžiai, kurie irgi tarpusavyje susiję darybiniais ryšiais: *mokyti* ir *mokėti* yra vediniai iš *mokti*. Autorius darybos lizde neparodo, kokie vediniai iš kokio veiksmazodžio padaryti. Veiksmazodis *mokti* be priešdėlio dabartinėje kalboje nevartojamas, bet *Lietuvių kalbos žodyne* pateikiamas iš *Aušros*, Antano Juškos ir Barono žodynų: *Kūdikis moksta mylėti artimą. Temoksti jis visa, ja nor pramokti išmokti. Baigti atmintinai mokti* (LKŽ^{viii} 333). Dabar tesakome *išmokti*, *pramokti*, Daukšos laikais jo tarmėje *mokti* galėjo būti vartojamas ir be priešdėlio. Todėl racionaliausia būtų buvę *mokti* laikyti šaknies *mok-* lizdo pagrindiniu žodžiu ir nebūtų reikėję šiam lizdui trijų pamatinių žodžių: *mokti*, *mokyti* ir *mokėti*. Pastarąsias dvi formas dabar priskirtume mišriosios darybos tipui, kur ne visos pagrindinės formos išlaiko priesagą (*mokyti*, *moko*, *mokė*; *mokėti*, *moka*, *mokėjo*). Gali būti, kad esamasis laikas be priesagos lėmė tai, kad Daukša visas formas darybiniu atžvilgiu laikė lygiavertėmis (plg.: *moksta*, *moko*, *moka*; nė viena esamojo laiko forma neturi priesagos).

3.1.6. Kaip jau minėta 2.7, apie daiktavardžių priesaginę darybą dar kalbama ir veiksmazodžio kaitybos skyriuose. Veiksmazodžio asmenavimo skyriaus įžangoje pirmiausia nustatomi keturi veiksmazodžio kaitymo tipai ir paaiškinama, kad, žinant juos, iš pagrindinių veiksmazodžio formų esą galima atrasti visus būdus, laikus, skaičius, asmenis, dalyvius, taip pat ir vardus iš veiksmazodžių daromus^{175/33}. Štai kodėl į šį skyrių patenka ir kai kurie reguliariesni priesaginės veiksmazodžių darybos atvejai. Toliau autorius pateikia tris skyrelius, kuriuose šalia veiksmazodžio formų darybos pateikiama ir kai kurių priesaginių veiksmazodžių ir daiktavardžių daryba iš esamojo laiko pirmojo asmens, būtojo kartinio laiko pirmojo asmens ir bendraties.

3.1.7. DG teigiama, kad iš būtojo kartinio laiko pirmojo asmens daromi daiktavardžiai su priesagomis *-imas* ir *-ėjas/-ėjus*. Išsamiausiai (ir painiausiai) aprašyti priesagos *-imas* vediniai. Iš teksto aišku, kad gramatikos autorius priesagos variantų *-imas* ir *-ymas* neskyrė. Tai rytiečių tarmėms būdinga: nekirčiuotus ilguosius balsius *ū* ir *y*

¹¹ Rankraštyje pabraukta brūkšnine linija.

žodžio viduryje panevėžiškai trumpina ir taria kaip trumpuosius *u*, *i*, be to, nereikia pamiršti ir trumpųjų kirčiuotų *u*, *i* ilginimo (Zinkevičius 1994: 62). Nekirčiuotame tekste sunku dabar nustatyti, kur kokie kirčiai buvo, tačiau iš gausių taisymsų ir pailaus aiškinimo matyti, kad ir pats gramatikos autorius abejojo dėl priesagos *-imas* tarimo ir rašybos. Štai keletas pavyzdžių iš viso gramatikos teksto: *darimų*^{181/21}, *dari-*
mo^{142/6}, *grasimų*^{137/1}, *išguldimo*^{193/21}, *išskajtimu*^{129/7}, *paliginimo*^{140/17}, *parašimas*^{126/29}, *pataj-*
simo^{166/21}, *pe_rskirimas*^{128/1}, *rašimas*^{117/19}, *skajtimo*^{112/29}, *sugrįžimu*^{134/21}, *šavkymu*^{136/30}, *iškal-*
bejymas^{117/17}, *išmė_tymas*^{125/10}, *pe_rskirymas*^{129/19}, *suminkštinyimas*^{116/29}, *išradimas*^{133/8},
išradymas^{133/17}. Iš šių pavyzdžių labai aiški išvada – raidės *y* ir *i* skirtos ne garso ilgu-
mui žymėti. Pats Daukša šių raidžių skirtumą aiškina skyriuje apie raidžių tarimą bei
rašymą ir pasitelkia tuos pačius pavyzdžius su priesaga *-imas*. Tačiau ir ten aiškinimas
labai painus (DG 117–121). Kad priesagos *-imas* vediniai pateko į morfologiją ir
kitus gramatikos skyrius, yra dėsninga, nes šie vediniai reguliariūs kaip ir kaitybos
formos. Žodynuose jie paprastai nerašomi kaip antraštiniai žodžiai, o pateikiami ati-
tinkamų veiksmazodžių lizduose.

Visi gramatikos autoriaus aiškinimai, atrodo, yra pamatinio žodžio kamiengalio
priebalsių, atsidūrusių prieš *-imas*, palatalizacijos problemos sprendimas. Daukša tei-
gia, kad šioje pozicijoje galima rašyti du balsio [i] variantus: *i* minkštąjį (minkštumas
žymimas arba taškelio virš *i*, arba lankeliu šalia priešais esančio suminkštėjusio prie-
balsio, arba abiem iš karto) ir *i* kietąjį (kietumas žymimas arba taškelio virš *i* nebuvimu,
arba rašoma raidė *y*): *šal'imas* – *šalys* 'šalės'^{178/8}, *vašin'imas*, *sodin'ymas*, *pažin'i-*
mas – *pažin'is*, *va/so-din'is* 'pažinęs, vadinęs, sodinęs'^{178/9}. Kaip išimtis, kur neminkštėja
kamiengalio priebalsiai, nurodomos veiksmazodžių bendratys su priesaga *i* (*y*) ir prie-
balsiais prieš ją: *-biti*, *-piti*, *-giti*, *-kiti*, *-riti*, *-šiti*, *-siti*^{178/25}. Tai gali būti ir įrodymas, kad
Daukša vis dėlto skyrė priesagos variantus *-imas* ir *-ymas*, nes būtent variantas su
ilguoju balsiu daugiausia pateko į išimtis: *mokimas*, *plikimas*, *kinkimas*, *minkimas*,
mirkimas, *n'urkimas*, *rukimas*, *dulkimas*, *spirgimas*, *skubimas*, *vilbimas*, *kusimas*^{178/27}.¹²

3.1.8. Gramatikoje teigiama, kad iš būtojo kartinio laiko pirmojo asmens formos
esą daromi daiktavardžiai su priesagomis *-ėjas* ir *-ėjus*, tiksliau – su viena priesaga
-ėj-, bet dariniai būna skirtingų kaitymo paradigmų: *pirkejas*, *pirkejus* – *pirkeja*, *pirkeji*
(: *pirkav*); *kasejas*, *-jus*, *kaseja*, *-ji* (: *kas'av*)^{179/5}. Iš bendraties daromi daiktavardžiai
su priesagomis *-tojas*, *-tojus*, *-smas*. Priesagos *-tojas* ir *-tojus* pagal linksniavimo para-
digmų mišinį panašios į *-ėjas* ir *-ėjus*. Gramatikoje pateikiami tokie šių priesagų
vedinių pavyzdžiai: *garbintojas*, *garbintojus*, *garbintoja*, *garbintoji* (: *garbinti*); *artojas*,
artojus, *artoja*, *artoji* (: *arti*)^{181/8}. Svarbu, kad Daukša jau matė, jog daiktavardžiai da-
romi ne vien iš bendraties. Iš pavyzdžių galima teigti, kad šių priesagų *ia* ir *iu* kamienų
vediniai XIX amžiaus viduryje šiaurės panevėžiškių ir gramatikos autoriui žinomose
tarmėse buvo vartojami pramaišiu.

Kad priesagų *-ėjas* ir *-tojas* vediniams ypač būdingas kamienų mišinys, teigia ir
Zigmas Zinkevičius (1966: 255). Beje, ten pat teigiama, kad panevėžiškių tarmėje *ia*
ir *iu* kamienai „praktiškai susiliejo į vieną paradigmą“ (1966: 244). Rankraštinės

¹² Apskritai, visa tai daugiau yra rašybos ir fonetikos, o ne darybos problemos, todėl jos išsamiau aprašo-
mos rašybos ir fonetikos skyriuje.

gramatikos duomenys rodo, kad XIX amžiaus viduryje kamienai dar nebuvo susilieję į vieną, tačiau painiojami jau gerokai. Neįprasčiausios moteriškosios giminės formos *pirkėji, kasėji, garbintoji ir artoji*. Zinkevičius šalia *marti* ir *pati* pamini žemaičių *poni* ir *viešni*, žr. Zinkevičius (1966: 223–224), tačiau gramatikoje pateikiami asmenvardžiai, kurie gali būti abiejų giminių, tiksliau – moteriškosios giminės forma daroma iš vyriškosios. To paties daiktavardžio giminių skirtingos formos priderintos prie būdvardžio *u* ir *io* kamienų, plg. *gražus, graži; smalsus, smalsi* – *pirkėjus, pirkėji*. Nors netolygumų irgi yra: šalia *gražus, graži* gramatikoje vartojama ir *giedrus, giedra* (o ne *giedri!*). Abu vedinių tipai (*-tojas, -tojus; -ėjas, -ėjus*) gramatikos autoriui yra gretutiniai ir abu vartotini. Daugiau šių priesagų vedinių pateikta sudurtinių daiktavardžių darybos skyriuje (žr. 3.2.3), kur jie pateikiami kaip dūrinių darybos pamatas, pvz., *mėsėdis* (: *mėsos ėdėjas, ėstojas*). Reguliariai pateikiami abiejų priesagų vediniai gramatikos autoriaus tikriausiai vertinami kaip lygiaverčiai, tačiau *iu* kamieno formos ten neminimos. Tai asmenų pavadinimai pagal pamatinių žodžių pasakytą veiksmą. Darybos reguliarumas rodo, kad šio tipo priesaginiai asmenų pavadinimai buvo pasidaromi vienodai su abiem priesagomis iš bendraties arba būtojo kartinio laiko: *kirtėjas* – *kirstojas, ėdėjas* – *ėstojas, davėjas* – *duotojas, pjovėjas* – *pjautojas*. Tik vienintelis *žudytojas* be darybinės poros – tai, reikia manyti, atspindi realią šiaurės panevėžiškių vartoseną.

DG darinių iš bendraties skyriuje dar minima daiktavardžių su priesaga *-smas* daryba. Teigiama, kad *iš kai kurių veiksmažodžių daromi daiktavardžiai apmainant -ti ant -smas: šavksmas* (: *šavkti*), *reksmas* (: *rekti*), *d^cavgsmas* (: *d^cavgtiesi*), *gr'avsmas* (: *gr'avsti*)^{181/28}. Daukša pastebėjo, kad daiktavardžių su priesaga *-smas* daroma ne tiek jau daug ir tik iš kai kurių veiksmažodžių (ir *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* jų pateikiama tik apie 50).

Gramatikoje darybos iš esamojo laiko kamieno skyrelyje kalbama tik apie veiksmažodžio formų darybą ir jokių naujų veiksmažodžių darybos pavyzdžių nepateikta.

3.1.9. Toliau priesaginių daiktavardžių skyriuje pateikiama DAIKTAVARDŽIŲ DARYBA IŠ BŪDvardžių su priesagomis *-ybė, -umas, -uomenė, -ulis: didibė_a, didumas, didumė_a, didumė_{ne_a}, did^cunas, did^culis* (: iš *did^co*)^{210/5}. Du vediniai kiek neįprasti – *didumenė* ir *didžiulis*. Žodyje *didumenė* rašoma ne dvigarsis *uo*, o tiesiog *u*. Daukša dvigarsiui *uo* žymėti nuosekliai vartojo rašmenį *ũ*, o gramatikoje nemaža korektūros klaidų, ypač tokių, kaip neparašytas diakritikas, tačiau, antra vertus, tai gali būti ir gretutinė forma, pavyzdžiui, LKŽ pateikiami žodžiai *didumenė* ir *didūmenė* (LKŽ_{II} 486). Neaišku, ar formos *didumenė* negalima laikyti žemaitybe, plg. Zinkevičius (1966: 85). Kitas vedinys – *didžiulis*. Jis mums šiandien suprantamas tik kaip būdvardis, bet Daukšos įrašytas prie daiktavardžių. Jei tai ne apsirikimas, galbūt turėta šio žodžio daiktavardinės vartosenos pavyzdžių, bet apie tai plačiau neaiškinama.

3.1.10. Gramatikos autorius teigia esant atskirą PRIESAGOS VEDINIŲ IŠ ĮVARDŽIŲ grupę: iš *manies, tavies, savies, musu, jusu* – *maniškis, taviškis, saviškis, musiškis, jusiškis; savibe_a, savitumas, nūsaviste*^{210/7}. Dabar priesagos *-iškis* vediniai *maniškis, taviškis, saviškis, mūsiškis, jūsiškis* vertinami trejopai: a) kaip išvestiniai savybiniai įvardžiai (pvz., *maniškis berniukas* – taip vertina daugelis gramatikų); b) kaip daiktavardiškai vartojami įvardiniai būdvardžiai (pvz., *Maniškis jau parvažiuo*) (Keinys 2000: 381);

c) kaip iš įvardžių padaryti būdvardžiai (Paulauskienė 1994: 187). Iš tiesų tai yra įvardiniai būdvardžiai, bet dėl įvardžio kamieno specifikos jie, ir gavę būdvardžio priesagą, pasilieka įvardžio klasėje. Labai dažnai jie vartojami kaip daiktavardžiai, pvz.: *Mūsiškiai šįkart pralaimėjo. O ar taviškis dar nesugrįžo?* (galvoje turima žmonos vyras). Taigi Daukšai daiktavardinė vartosena pirmiausia krito į akis ir todėl šiuos įvardinės kilmės būdvardžius jis tiesiog vadino daiktavardžiais.

Daukša pats gramatikos tekste pavartojo tik vieną šios priesagos vedinį: *Vardaj savišk'aj arba tikri Lietuviški (imiona swojskie albo prawdziwe litewskie)*^{138/27} – ir ne daiktavardžio, o būdvardžio pozicijoje. Taigi nors autorius šio tipo žodžius (*maniškis, taviškis* ir kt.) priskyrė prie daiktavardžių, tačiau nepateikė įtikinamų pavyzdžių. Teisus Daukša, atskyręs *maniškį* nuo *maniško*, aiškiai reiškiančio ypatybę (apie priesagą *-iškas* žr. 4.1.3).

Savybė, savitnumas, nuosavystė yra abstrakčios reikšmės daiktavardžiai. *Savybė* su priesaga *-ybė* padaryta iš *savas*, kuris taip pat gramatiškai gali būti interpretuojamas kaip būdvardis. Todėl *savybė* priklauso tam pačiam darybos tipui kaip ir *aukštybė, didybė, galybė, tolybė* (*Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* tokių darinių yra pateikta apie 200).

Daukšos naujadaras *savitnumas* nėra tiesioginis vedinys iš *savęs*, tai vedinys iš būdvardžio *savitnas*. Į vedinių iš *savęs* grupelę patenka ir vienintelis šio skyriaus priešdėlinis daiktavardis *nuosavystė*. Jis turi savo vietą šiame darybos lizde, tačiau neatskleidžiama visa darybos grandinė, be to, prieštaraujama kai kurioms rankraštinės gramatikos teorinėms nuostatoms: pirma – nors priešdėlių vediniai laikomi dūriniais, šis priešdėlinis žodis įrašytas į vedinių sąrašą, antra – nepaaiškinama būdvardiška šio priesagos vedinio kilmė, trečia – vis dėlto nenustatoma tikroji šio žodžio daryba ir jis antrą kartą įrašomas į sudurtinių daiktavardžių skyrį (žr. 3.3.1).

3.1.11. DG teigiama, kad DAIKTAVARDŽIAI SU PRIESAGOMIS DAR DAROMI IŠ PRIEVEIKSMIŲ, JAUSTUKŲ IR JUNGtukŲ. Gramatikos autoriaus teigimu, išrieveiksmių daromi abstraktai su priesaga *-umas*: *unkstumas* (: *unksti*), *tolumas* (: *toli*), *davgumas, davgibe_a* (: *davg*)^{210/15}. Paprastai dabar abejonių nekelia *daugumas* ir *daugybė* daryba išrieveiksmio – bent gramatikose tuo neabejojama. *Tolumas* ir *ankstumas* irgi gali būti daromi iš atitinkamųrieveiksmių, tačiau negalima pamiršti ir darybos galimybės iš atitinkamų būdvardžių *tolus, ankstus* (Ambrazas, red., 1997: 412). Abstrakčios reikšmės daiktavardžių su priesaga *-umas* iš laipsniuojamų būdvardžių daryba tokia pat reguliari, kaip ir daryba su priesaga *-imas* iš veiksmazodžių, todėl negalėtų būti išimties *ankstumas* ir *tolumas*. Be to, ir pats gramatikos autorius vartoja būdvardžius *ankstus* ir *tolus*, tiesa, juos irgi kildina išrieveiksmių – žr. 6.2. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* nieko nerašoma apie tai, kad ir *daugumą* bei *daugybę* taip pat galima susieti su būdvardžiu arba daiktavardžiu *daugus, daugis* (LKŽ_{II} 326, 322). Be to, šalia *anksti, toli* tarmėse vartojama irrieveiksmio forma *daugi* (Zinkevičius 1966: 392).

3.1.12. Daukša teigia, kad galima pasidaryti daiktavardžių ir iš jungtukų. Jungtuko reikšmė visiškai nedera su savarankiško žodžio reikšme, todėl jungtukas negali būti daiktavardžio darybos pamatas. Tai yra DG teorijos klaida, bet šioje monografijoje analizuojama tai, kas parašyta. Autoriaus pateikiami tokie pavyzdžiai: *kadaj, kad^{c'a}* (: *kad*)^{210/17}. Žodžio *kadaj* laikyti daiktavardžiu nikaip negalima. Tai laikorieveiks-

mis, kurio darybos pamatas tikriausiai ir yra *kad*: „gal būt, čia esama priaugusios dalelytės *-ai*“ (Zinkevičius 1966: 408). Dar neaiškesnis pateikiamas pavyzdys *kadžia*. Jis vis dėlto gali būti suvokiamas kaip daiktavardis. Daukšos amžininko Ambraziejaus Kašarauskio rankraštyje pateikiamas toks pavyzdys: *Kuri tat kadē!* (LKŽ_v 44) – *kadē* ‘laikas, valanda’. O *kadēs* virtimas *kadžia* rytų aukštaičių tarmėse dėl *ē* ir *iā* kamienų mišimo visiškai dėsningas (Zinkevičius 1966: 226, 247) (taip pat ir 3.1.4). Tačiau daiktavardžio *kadžia* ‘laikas, valanda’ darybinis siejimas su jungtuku *kad* iš tiesų yra klaidingas. Jungtuko semantika neleidžia prisijungti daiktavardžio darybos priemonių (priesagų), todėl iš jungtukų daiktavardžių padaryti negalima: priesaga turi keisti leksinę reikšmę, o jungtukas leksinės reikšmės neturi. Jo funkcija – gramatinė. Tai sakinio morfema.

3.2. Sudurtiniai daiktavardžiai

3.2.1. Gramatikos sudurtinių daiktavardžių darybos skyriuje pateikiami pavyzdžiai autoriaus bene daugiausia komentuojami. Pirmiausia aptariami sudurtiniai daiktavardžiai, padaryti iš dviejų daiktavardžių. Gramatikos autoriaus teigiama, kad tokios darybos pamatas – vieno daiktavardžio daugiskaitos kilmininkas ir kitas laisvai kaitomas daiktavardis. Nežinia, kodėl pirmojo sudurtinio daiktavardžio dėmens pamatinė forma laikoma daugiskaitos kilmininkas – teigiama, kad esą reikia pakeisti daugiskaitos kilmininko galūnę *-u* į *-a* arba visai numesti. Aišku viena, kad taip išvengiama priebalsinio kamieno pakitimų aiškinimo, pvz., *šun-pėdis*. Antrojo sudurtinio daiktavardžio dėmens pakitimai ir sudurtinio žodžio galūnės pasirinkimas nėra taip sklandžiai išaiškinti: vyriškosios giminės galūnės keičiamos į *-is*, o priebalsinio kamieno daiktavardžių galūnė keičiama į *-enis*. Morfeminės skaidos požiūriu tai nėra visiškai tikslu, tačiau praktiniais mokymo tikslais gana patogiu: *ryt-met-is*, *mišk-a-žmog-is*, *galvij-piem-enis*. Apie jungiamuosius balsius nerašoma. Autorius teigia, kad moteriškosios giminės daiktavardžio galūnė keičiama į *-ė*: *bal-puš-ė*. Tokį galūnių pasikeitimą autoriaus mato tik dūriniuose iš dviejų daiktavardžių, ir tai ne visada, nes, kaip matyti toliau, galūnės pasirinkimas nesutampa su pamatinio žodžio gimine, pvz., *ritmė-tis*_{212/17} ir *darbimė-tis*_{212/31} – abiejų dūrinių antrasis sandas *metas*. Taip pat gana abejotinas teiginys, kad jei atitinkamos giminės pamatinis žodis turi galūnę *-is* arba *-ė*, jis ir dūrinyje išlieka nepakitęs: *vilka-žolė*. Tai tik formaliai teisinga, nes iš tiesų juk čia susiduriama su lietuvių kalbai įprasta morfemų homonimija¹³. Beveik prie visų dūrinių nurodoma, kokioms linksniuotėms jie priklauso.

Po darybos būdo ir dūrinio kaitybos paradigmos apibūdinimo paaiškinamos ir kai kurių dūrinių bei jų pamatinių žodžių junginių reikšmės. Remiamasi tokiais pavyzdžiais: *Ritmė-tis* (: *Rito mē-tas*), *Miškažmogis* (: *Miško žmogus*), *Galvijpiemė-nis* (: *Gal’-*

¹³ Šis teorinis nenuoseklumas net ir šiuolaikinėje kalbotyroje ne visada iki galo suvokiamas, todėl jį verta paaiškinti atskirai. Juk klaidinga būtų tvirtinti, kad žodžiuose *ož-k-a*, *ei-k* ir *Graž-k-a* yra ta pati priesaga – tai trys skirtingos priesagos, tik jų forma sutampa. Taip pat turimos visiškai skirtingos galūnės *al-us* (nom. sg. *u* kamienas) ir *vaik-us* (acc. pl. *a* kamienas). Iš to seka išvada: *žol-ė* ir *vilkžol-ė* galūnės visiškai taip pat skiriasi kaip *puš-is* ir *balpuš-ė*. Todėl ir negalima teigti, kad žodyje *vilkžolė* galūnė yra nepakitusi. Žodžio *žolė* galūnė reiškia nom. sg.; žodžio *vilkžolė* – nom. sg. + darybos formantas.

viju piemuo), *Vilkažole_a*, *vilkžole_a* (: *Vilko žole_a*), *Šilažeme_a*, *šilžeme_a* (: *Šilo žeme_a*), *Šunpedis*, *šuntakis* (: *Šunies pedas*, *šunies takas*), *Balpuše_a* (: *Balos pušis*) ir *tajp tol'avs*^{212/17}. Matyti, kad autorius parenka pavyzdžius taip, kad galima būtų iliustruoti sudurtinio daiktavardžio ir pamatinės sintaksinės konstrukcijos santykį, t. y. pastebima, kad darybos pamatu eina ne šiaip atsitiktiniai daiktavardžiai, o tik sudarantys prasmingą žodžių junginį. (Aišku, ne visada galima išskaidyti dūrinį ir gauti tos pačios reikšmės žodžių junginį: *dviratis* – tai ne *du ratai*; *kupranugaris* – tai ne *kupra* ir *nugara*; dūrinys dažnai semantiškai atsiplėšia nuo pamato, funkcionuoja kalboje kaip savarankiškas žodis, įgyja naujų ir perkeltinių reikšmių.) Daukšos pavyzdžiai pateikiami ne šiaip, o aiškinama, kaip reikia išskaidyti sudurtinį žodį arba kokia sintaksinė konstrukcija turi atitikti dūrinį. Čia verta pacituoti patį gramatikos autorių: *Dažnai sudėtiniai vardai išreiškiami dviem vardais: pirmas vartojamas vienaskaitos kilmininko linksnio, o antras kaitomas linksniais ir skaičiais pagal savo linksniuotę*^{212/13}. Tokia interpretacija verčia manyti, gal kartais Daukša neskyrė darybos krypties. Be to, pamatinė sintaksinė konstrukcija ir dūrinys nelaikomi visiškais sinonimais, įžvelgiamas semantinis skirtumas: sudurtinis žodis yra labiau neigiamos konotacijos, o sintaksinė konstrukcija – labiau teigiamos konotacijos: *visi vardai, sakomi dviem vardais, reiškia šiek tiek pošėnavonės* (plg. lenk. *poszanować* ‘pagerbti’), *o jei sakomi vienu vardu sudetiniu, tada reiškia daugiau papeikos*^{212/24}.

3.2.2. Toliau Daukša nustato dar kelis dūrinių modelius, pakomentuoja jų darybą ir kaitybą: *šienapjūtis*, *rug'apjūtis*, *vasarojppjūtis*, *mežlavežtis*^{212/28} kaitomi kaip nesudėtiniai pagal septintą gramatikoje nustatytą paradigmą – ji yra moteriška. Apie dūrinius *naktigone_a*, *darbime_ate_a*, *naktidavža*^{212/31} pasakyta, kad pirmųjų dėmenų pamatas – su-trumpėjęs vienaskaitos inesyvas, nors ką tik buvo teigta, kad pirmojo dūrinio dėmens pagrindas – daugiskaitos kilmininkas (žr. 3.2.1). Bet toks sprendimas, matyt, vienintelis įmanomas tuo atveju, kai neįvardijami jungiamieji balsiai. Neaiški kai kurių šių grupių dūrinių giminė. Daiktavardžių, reiškiančių negyvus daiktus, giminė nėra motyvuota, todėl net iki dabar kai kurių iš jų giminė nėra nusistovėjusi ir tarmėse varijuoją. Gramatikoje teigiama, kad dūrinio giminę lemianti antrojo pamatinio žodžio giminė (žr. 3.2.1). Pavyzdžių, žinoma, mažoka, bet jei moteriškosios giminės dūriniai *šienapjūtis*, *rug'apjūtis*, *vasarojppjūtis*, *mežlavežtis* yra padaryti iš dviejų daiktavardžių, išeina, kad nesilaikoma nustatytos taisyklės moteriškosios giminės dūrinių galūnę pasirinkti -ė. Pamatiniai daiktavardžiai tikriausiai buvo *pjūtis*, *vežtis* arba *važtis*¹⁴ – giminė neaiški. Jei laikysimės nuostatos, kad šie dūriniai padaryti iš daiktavardžio ir veiksmazodžio, giminės pasirinkimas nebus motyvuotas, tačiau tada pasidaro neaiškus priesagos -t- atsiradimas. Apskritai tokia giminių (tiksliau – kamienų) pasirinkimo įvairovė visiškai dėsninga ir šiandieninėse tarmėse (Zinkevičius 1966: 219), vadinasi, šis reiškinys buvo gyvas ir XIX a. vidurio rytų aukštaičių tarmėse.

3.2.3. Atskirai aprašomi dūriniai, reiškiantys asmenų pavadinimus: *šienapjuvis*, *šienpjuvis* (: *šieno pjovejas*, *pjavtojas*); *žmogažudis*, *žmogžudis* (: *žmogavs* arba *žmon'u*

¹⁴ Beje, daiktavardžiai *vasarojppjūtis* ir *vežtis* / *važtis* *Lietuvių kalbos žodyne* neužfiksuoti. Su *važta* neleidžia siėti laiko tarpo reikšmės neturėjimas (kaip *pjūtis*). Todėl *mėslavežtis* / *mėslavažtis* gali būti ir analoginės darybos dalykas.

žuditojas); *dūnadavis*, *dūndavis* (: *dūnos davejas*, *dūtojas*); *malkakirtis* (: *malku kirtejas*, *kirstojas*); *mesedis* (: *mesos edejas*, *estojas*)^{213/11}. Pateiktos tik vyriškosios giminės formos. Gramatikoje teigiama, kad šio tipo dūriniai jungiami taip pat, kaip ir du paprasti daiktavardžiai, tik nuo veiksmazodinio daiktavardžio esą numetama daugiau komponentų: kokių ir kaip – nepaaiškinta. Iš tiesų tai gali būti dūriniai su antruoju veiksmazodiniu komponentu: *šienapjuvis* ‘kuris šieną pjauna’, *žmogažudis* ‘kuris žmogų žudo’, *duonadavis* ‘kuris duoną duoda’ ir t. t. *Šienapjuvis*, *žmogažudis*, *duonadavis* gali turėti sukeistus vietomis pamatinius komponentus: *žmogžudys* (: *žudyti žmogų*), bet galima manyti, kad tuo metu, kai buvo daromi tokio tipo dūriniai, buvusi kitokia žodžių tvarka sakinyje: *duondavis* (: *duoną duoti*), o gal jau padaryta iš kitokios konstrukcijos: *duonadavis* (: *duonos davejas*; nusakomasis kilmininkas + veiksmazodinis daiktavardis) ‘tas, kuris duoda duonos’. Pastaroji mintis atrodo įtikinamesnė – antras žingsnis nuo veiksmazodžio, t. y. iš veiksmazodžio padarytas veikėjo pavadinimas *duon davejas* (: *duoti*), toliau susiaurinama jo reikšmė nusakomuoju kilmininku *duonos davejas*, darant dūrinį, atmetama priesaga su galūne ir gaunama *duondavis*. Tokių žodžių yra nemažai ir būtent tokią jų darybą mato Daukša.

Kai kurių dūrinių pateikiami variantai su jungiamuoju balsiu ir be jo – toks pateikimas greičiausiai atspindi realius vartosenos polinkius. Iš konkrečių pavyzdžių minėtinas *šienpjuvis* – su veiksmazodžio šaknies balsiu *u* (tikriausiai tai ilgasis arba pusilgis balsis). LKŽ_{XIV} 750 pateikiami pavyzdžiai tik iš raštų bei vakarų ir pietų aukštaičių tarmių, o iš rytų aukštaičių pavyzdžių nėra. Kitas pavyzdys – *mėsėdis* ‘kas valgo mėsą’. Jo sandara įprasta, bet tame pačiame lape paminimas dar vienas iš tų pačių pamatinių žodžių padarytas dūrinys – *mesiedas*^{213/1}. Reikia manyti, kad turimas galvoje laikas nuo Kalėdų iki Užgavėnių. Šiaurės panevėžiškių tarmėje (apie Biržus) toks *ė* vartojamas *ie* yra dėsningas (LKŽ_{VIII} 44). Skirtinga galūnė leidžia jį atskirti nuo asmens pavadinimo *mėsėdis*.

Šios dūrinių grupės pamatiniai žodžiai yra priesagų *-tojas* ir *-ėjas* vediniai. Jie DG pateikiami darybos iš pagrindinių veiksmazodžio formų skyriuje, o šiame darbe aptariami priesaginių daiktavardžių skyriuje (žr. 3.1.8.).

3.2.4. Gramatikoje atskirai aprašomi dūriniai su dabar vadinamaisiais prefiksoidais ir sufiksoidais – sudurtinių žodžių elementais, dėl darybos reguliarumo jau panašėjančiais į priešdėlius arba priesagas, pvz.: *pusrytis* arba *laibgalis*. Šių reiškinių pastebėjimas ir grupavimas rodo nemenką gramatikos autoriaus kalbinę išvalgą. Atskirai aptariami dūriniai su *pus-*, *vid-* ir *-gal-*: *pusritis*, *pusbežnis*, *pusbrolis*, *pusdienis*, *pus’žu- sis*^{213/17}, *pus’avnaktis*, *pus’avžiemis*, *pus’avgavežnis*, *pus’avdienis*^{213/18}, *vidudienis*, *vidunaktis*, *viduvasaris*, *vidužiemis*, *vidupievis* (*vidulavkis* arba *vidulavke*¹⁵)^{213/22}, *drutgalis*, *lajbgalis*^{213/27}, *tvoragalis*, *tvorugalis*^{213/29}, *sienojgalis*^{213/30}.

Su dėmenimis *pus-* ir *pusiau-* pateikiami pavyzdžiai rodo (ir gramatikos autoriaus tai konstatuojama), kad darybos pamatas gali būti ne tik daiktavardis *pusė*, bet ir prieveiksmais *pusiau*. Taip pat gramatikoje pasakoma šio darybos tipo darybinė reikšmė: žymi pusę antruoju dėmeniu įvardijamo daikto – *puse_a rito*, *puse_a bearno*^{213/20}. Be abejo, tai nelabai tikslus apibendrinimas, *pusbernio* tikroji darybinė reikšmė ‘dar ne-

15 Žodžiai *vidulavkis* ir *vidulavke_a* rankraštyje nubraukti.

priaugęs iki tam tikro amžiaus', *pusžąsio* – 'maždaug pusė antruoju dėmeniu pasakyto daikto', *pusbrolio* – 'tėvo arba motinos sesers ar brolio vaikas' ir t. t. Dar galima paminėti du pavyzdžius, pirmiau įrašytus į sudurtinių būdvardžių skyrių, bet vėliau išbrauktus: *pus'žmogis*, *pus'ponis*^{214/17} (sudurtiniai būdvardžiai su dėmeniu *pus-* aptariaimi 4.2.3). Jų darybinė reikšmė yra daug labiau apibendrinta, mažiau varijuojama, gal todėl ir atitinkamų sudurtinių daiktavardžių reikšmių įvairovė nebuvo pastebėta. Dar atkreiptinas dėmesys į būdvardžius, padarytus iš *pus-* ir daiktavardžio, nes šiandien jie labai sudaiktavardėję – apie tai plačiau žr. 4.2.3.

DG jau įžvelgiama dūrinių su *vid-* skirtinga darybinė reikšmė: *vidudienis*, *vidunaktis*, *viduvasaris*, *vidužėmis* reiškia „vidurį dienos, nakties, vasaros, žimos“, t. y. 'antruoju dūrinio dėmeniu pasakyto laiko tarpo vidurys'. Į šią semantinę grupę nepatenka *vidupievis* – jis reiškia *pievų tarp dirvu e, synt^cy*^{213/25}. Panašiai reikšmė apibūdinta ir žodyne: „tarp laukų ar dirvų esanti pieva“ (LKŽ_{XIX} 96). Atkreiptinas dėmesys, kad iš šios dūrinių grupės gramatikos autoriaus išbraukti *vidulaukis* ir *vidulaukė*. Ir iš tiesų – *vidulaukis* neturi 'buvimo tarp ko nors' reikšmės.

Dūriniai su šaknimi *-gal-* sudaro dvi grupes, atskirtas pagal pirmąjį dūrinio dėmenį – būdvardį arba daiktavardį. Iš būdvardžių padarytų dūrinių pateikiami tokie pavyzdžiai: *drūgtalis* ir *laibgalis*. Gramatikoje teigiama, kad ne iš kiekvieno būdvardžio galima pasidaryti tokius dūrinius, o tik iš būdvardžio *atžvalgingo?* (*względnego*)^{213/26}. Iš vos dviejų pavyzdžių sunku dabar pasakyti, ką turėjo galvoje autorius, nes matyti, kad ir pats abejojo dėl termino *atžvalgingas*, todėl net ir lenkišką atitikmenį pateikė. Šiandien šį lenkišką terminą suvokiame kaip *santykinis* (Vaitkevičiūtė 1994: 924). Vadinasi, Daukša teigė, kad tik iš santykinių būdvardžių daromi dūriniai su *galas*. Žinoma, iš visų santykinių nedaroma (pvz., nejungiama *gražus* + *galas*, *greitas* + *galas*), bet pateikti pavyzdžiai to neneigia. Be to, pateikiami ir pamatiniai junginiai *drutasaj galas*, *lajbasaj galas*^{213/27}, iš kurių matyti, kad pamatiniai būdvardžiai yra įvardžiuotiniai.

Kita grupė dūrinių su pirmuoju dėmeniu daiktavardžiu: *tvoragalis*, *tvorugalis*, *sienojgalis*. Pateikiamų pavyzdžių darybinės reikšmės gerokai skiriasi: *tvoragalis* reiškia *tvoros galas arba šmotas*^{213/29}, o *tvorugalis* reiškia *tvoros galų, kur tvora bajg'asi*^{213/30}, *sienojgalis* reiškia *sienojos galų arba šmotu ir mažu sienoji*^{213/31}. Reikšmių apibendrinimą rodo ir autoriaus teiginys: visi „jiems tolygūs“ turi tą pačią reikšmę. Taigi, Daukša mano, kad *tvoragalio* / *tvorugelio* atveju reikšmės skirtumą lemia būtent jungiamasis balsis. Nežinia, ar čia tik tarmės ypatybė, nes daugiau apie tokius atvejus medžiagos rasti nepavyko.

3.3. Priešdėliniai daiktavardžiai

3.3.1. Priešdėliniai veiksmažodiniai daiktavardžiai minimi sudurtinių daiktavardžių skyriuje. Jie, autoriaus nuomone, sudurti iš priešdėlio ir veiksmažodžio: *priedas*, *apirašas*, *atarasas*, *ažurasas*, *irašas*, *išrašas*, *parašas*; *pe'rrašas*, *prirašas*, *surašas*, *užrašas*^{213/3}. Kaip jau kalbėta 2.3, čia priešdėlinių veiksmažodžių galūnių vediniai sutapatinami su priešdėliniais daiktavardžiais, kuriuos iš tiesų galima laikyti dūriniais. Tokį klasifikavimą lėmė ir tai, kad apskritai visoje gramatikoje apie galūnių vedinius nė neužsiminta. Tiksliau sakant, autorius čia darybos neaptarinėja. Jis tiesiog konstatuoja faktą,

kad „dariniai iš priešdėlinių veiksmažodžių“ kaitomi kaip atitinkamų linksniuotųjų nepriešdėliniai daiktavardžiai (*išeajnyntie nū žod'c'u sudetin'u [...] atsimajno kajp n'e_a sudeti*^{213/2}). Todėl šių pavyzdžių atsiradimas dūrinių skyriuje rodytų, kad gramatikos autorius neskyrė darybos tipų *apirašas* ir *apyrankė*. Tame pačiame skyriuje šios abejonės išsklaidomos – atskirai paminimi ir priešdėliniai daiktavardžiai, sudaryti iš prielinksnio ir daiktavardžio: *pamiške_a*, *palavke_a*, *paupe_a*; *apinaktis*, *apižiemis*; *priesienis*^{213/34}. Šalia pateikiama ir šių darinių darybinė reikšmė: *žinklina artumų sudetin'o prie n'e_asudetin'uj e_asunt'c'o*^{213/32} – darinys rodo artumą prie pamatiniu žodžiu pasakyto daikto.

Sudurtinių daiktavardžių skyriuje minimas ir priešdėlinis daiktavardis *nūsaviste*^{a213/36}. Teigiama, kad jis padarytas iš prielinksnio ir įvardžio. Savybinio įvardžio darybos lizde šis darinys, be abejo, turi savo vietą, bet dėl sudėtingos darybos grandinės gramatikos autorius nesugebėjo jos nustatyti: šis darinys minimas ir priesaginių daiktavardžių skyriuje (žr. 3.1.10).

3.3.2. Daugiau apie priešdėlinių daiktavardžių darybą kalbama rankraštinės gramatikos prielinksnių skyriuje (žr. 2.4). Nors didžioji jo dalis skirta priešdėliniams veiksmažodžiams, nemažai pateikiama kitų kalbos dalių pavyzdžių, tarp jų ir priešdėlinių daiktavardžių.

DAIKTAVARDŽIŲ SU PRIEŠDĖLIU *AT-* ir visais jo variantais yra nedaug. Su šiuo priešdėliu dažniausiai daromi veiksmažodžiai (žr. 5.2.7) ir aiškinama priešdėlio variantų vartoseną. Autorius teigia, kad priešdėlis *ato-* vartojamas su daiktavardžiais, išvestais iš veiksmažodžių, ir pačioje daiktavardžio klasėje, kartais su būdvardžiais: *atož'ura*, *atovanas*^{133/4}. Pavyzdžių daugiau nepateikta, tačiau pats dar kelis kartus pavartoja *atožvalga*^{159/34} ir vieną kartą *atomajna*^{150/19} (tai gali būti ir korektūros klaida, nes šiaip visur kitur vartojama *atamaina*). Gramatikos autoriaus kalboje vartojamas tik vienas daiktavardis su priešdėliu *at-*: *atmaina* ‘paradigma, linksniuotė, asmenuotė, galūnė’ – *atomajnos*, *atmajnas*, *atomajna*.

PRIEŠDĖLIAI *PA-* IR *PO-* taip pat minimi prielinksnių skyriuje. Ten paaiškinama, kad dažniausiai šie priešdėliai (gramatikos terminais prielinksniai) pridedami prie veiksmažodžių ir gerokai rečiau prie daiktavardžių ir būdvardžių. Veiksmažodžių pavyzdžių visiškai nepateikiama, o pailiustruojama tik retesnė vartoseną. Pateikiami tokie daiktavardžiai: *poil'sis*, *posunis*, *povajkis*, *podukra*^{133/4}. Šių priešdėlių vartoseną labai susijusi ir su daiktavardžiais, ir su būdvardžiais, ir su sistemingiausiai daromais veiksmažodžiais, nors jų pavyzdžių ir mažiausia. XIX a. gramatikoje priešdėlių vediniai dar nesisteminami pagal kalbos dalis, be to, gal ir neįmanoma buvo to padaryti, nes, pavyzdžiui, būdvardžiai irgi pateikiami su tokiais pačiais priešdėlio variantais: *padi-dis*, *pabaltis* ir pan. Todėl, kad vaizdas būtų išsamesnis, visus priešdėlio *pa-* vedinius tikslingiau aptarti viename skyriuje. Tai daroma veiksmažodžių priešdėlinės darybos skyriuje 5.2.3.

DAIKTAVARDŽIŲ SU PRIEŠDĖLIAIS *UŽ-*, *AŽ-* yra tik pora (*ažurašas*, *užrašas*^{213/3}), ir tie padaryti iš priešdėlinių veiksmažodžių, todėl jų ypatumai ir skirtumai išsamiai aptariamie veiksmažodžio priešdėlinės darybos skyriuje 5.2.8.

Daiktavardžių su priešdėliu *į-* irgi yra tik pora: *islenis*^{132/11} (; *slėnis*), *irašas*^{213/3} (; *irašyti*). Gramatikos autorius šio priešdėlio vedinius retai vartoja ir gana trumpai apta-

ria. Šio priešdėlio vedinių problematika labiau atskleidžiama per priešdėlinius veiksmažodžių vedinius, todėl jis aptariamas veiksmažodžio darybos skyriuje 5.2.4.

Iš pirmo žvilgsnio tame prielinksnių skyriuje visiškai nepagrįstai sudaryta PRIELINKSNIŲ IR PRIEŠDĖLIO PORA *SU* IR *SAN-* (*SĄ-*). Tai, matyt, lėmė ir pakitęs priešdėlio *są-*, *san-* vokalizmas (šiaurės panevėžiškių tariama *su-*, *sun-*), ir gramatikos autoriui žinomi prielinksnio *su* variantai (dalies vakarų aukštaičių ir latvių *sa*) – vadinasi, dėl grynai fonetinio panašumo galėjo ir sutapatinti šį prielinksnį su priešdėliu. Priešdėlio *są-* vediniai gramatikoje: *suntarme_a*, *sundara*, *sunžinė_a*^{133/5}, *sužinė_a*^{124/16}, *sunkalbinis*^{143/31}, *surašas*^{213/47}; priešdėlio *su-* vediniai: *sustatimas*^{112/36}, *subal'seš*^{121/12} ir du veiksmažodžiai – *sudetas*^{135/167} *sudūti*^{214/35} (apie veiksmažodžių darybą su *są-* ir *su-* žr. 5.2.5). Du vediniai kelia abejonių. *Surašas* gali būti galūnės vedinys iš priešdėlinio veiksmažodžio *surašyti* (plg. *aprašas* iš *aprašyti*), nors gramatikos rašyba netrukdo *surašas* interpretuoti kaip *sąrašas*. *Subal'seš* galima suprasti tik kaip *są-* vedinį – *sąbalsė*, nes šalia nėra to paties veiksmažodžio su priešdėliu *su-*. Visi šie pavyzdžiai vis dėlto leidžia daryti prielaidą, kad šiaurės panevėžiškiai dėl priešdėlių *są-* ir *su-* vokalizmo sutapimo galėjo šiuos priešdėlius ir tapatinti.

3.4. Daiktavardžiai – galūnių vediniai

3.4.1. DG galūninė daryba neišvardijama, tačiau apskritai apie galūnių vedinius Daukša vis tiek neišvengiamai turi kalbėti aiškindamas *Apie moteriškosios giminės darymą iš vyriškosios* (*Apie tajsimų gimties motėriškos iš viriškos*^{171/28}). Čia pateikiamos dvi žodžių grupės. Apie pirmąją grupę pasakyta, kad iš vyriškosios giminės daiktavardžių, padarytų iš kitų kalbos dalių, daromos moteriškosios giminės formos keičiant galūnę *-us* į *-ė*: *ūnde_ane_a* (: *ūnde_an'us*), *tikne_a* (: *tikn'us*), *kitre_a* (: *kitrus*)^{172/16}. Tai jau yra galūninės žodžių darybos pristatymas. Nors žodžiai *tiknius* ir *kitrus* gali būti vartojami ir kaip būdvardžiai, tenka pasitikėti gramatikos autoriaus teigimu, kad tai daiktavardžiai, nes be pavyzdžių ne ką tegalima spręsti. Antroji grupė apibūdinama dar trumpiau – iš vyriškosios giminės tautovardžių moteriškosios giminės tautovardis daromas keičiant galūnę *-as* į *-ė*: *Lietuv'nike_a* (: *Lietuv'nikas*), *Ruse_a* (: *Rusas*), *Liēnke_a* (: *Liēnkas*), *t'ē_ake_a* (: *t'ē_akas*), *Latve_a* (: *Latvis*), *Ingle_a* (: *Inglis*)^{172/18}. Kažin ar galėjo būti XIX a. viduryje kitaip suvokiama. Juk čia iš tiesų pakeičiama tik galūnė. Dar ir šandien neaišku, ar tai yra aiški darybos opozicija, ar lygiavertės *substantiva mobilia* formos, tarpusavyje nesaistomos darybinių ryšių. Juditos Džežulskienės disertacijoje teigiama, kad šios poros laikytinos „atskira (veiksmo atlikėjų ir ypatybės turėtojų pavadinimus apimančia) darybine asmenų (gyvūnų) kategorija“ (Džežulskienė 2001: 5). Vadinasi, apie poros narių darybinius santykius kalbėti vargu ar galima.

Šis darybos modelis, atrodo, tarmėje nebuvo įprastas ir išplėtotas taip, kaip šandien. Jis tiko tik žmonių vardams. Pateikęs septynias vardažodžių linksniavimo paradigmas, autorius išvardija ir keturiolika grupių žodžių, vienaip ar kitaip netelpančių į tas paradigmas: vieniems stinga daugiskaitos, kitiems vienaskaitos, vienų vienaskaita linksniuojama pagal vieną paradigmą, daugiskaita – pagal kitą ir pan. Į tokių nereguliarumų sąrašą pateko žvėrių ir paukščių vardai, kurie yra kurios nors vienos giminės, bet gali žymėti ir vyriškąją, ir moteriškąją giminę (pvz., *meška*, *kiškis*). Autorius

nesiūlo plėsti kalbamo darybinio modelio arba naudotis kokiomis nors priesagomis abiejų giminių formoms pasidaryti (pvz., *meškinas, kiškė*), o ima pagalbinis žodžius *patinas* ir *patytė* ir net nederina su jais daiktavardžių: *bajkštus kiškis patinas, bajkštus kiškis patite_a; ke_abli me_aška patinas, ke_abli me_aška patite_a; pilkas žvirblis patinas, pilkas žvirblis patite_a; marga kre_agždė_a patinas, marga kre_agždė_a patite_a*^{169/16}.

3.4.2. Daiktavardžių darybos skyriuje dar pateikiama darybos iš jaustukų pavyzdžių: *ajmana, ajman'a* (: *ajman'*)^{210/18}. Lietuvių kalbos žodyne teigiama, kad jaustukas *ajman* kilęs iš sutapusių *ai* ir *man* (LKŽ, 38), todėl visiškai įmanoma, kad tokie žodžiai DG būtų priskiriami prie dūrinių. Tačiau *aimana* įrašyta į priesaginių daiktavardžių skyrių, nors priesagos šis žodis neturi. Šio tipo daiktavardžiai iš tiesų yra galūnių vediniai iš veiksmažodžių, plg. *rauda* (: *raudoti*), *malda* (: *maldauti*) ir kt. Veiksmažodžių ir būdvardžių darybos skyriuose jaustukas *aiman* vėl kaip darybos pamatas (žr. 5.1.4) – *aimanuoti* ir *aimaningas*. Iš tiesų darybos lizdo pagrindinis žodis yra jaustukas, tačiau pirmiausia iš jaustuko darome veiksmažodį, o paskui iš jo ir visus kitus įmanomus vedinius, pvz., priesagos *-ingas* vediniai daromi iš daiktavardžio: *aimaningas* (: *aimana*). Gramatikoje pateikiami du daiktavardžio *aimana* variantai – *ā* ir *iā* kamienų: *aimana* ir *aimania*. Tai tikriausiai atspindi realią to meto rytų aukštaičių vartoseną.

4. BŪDVARĐŽIŲ DARYBA

Daukša savo gramatikoje būdvardžių darybai, kaip ir daiktavardžių, paskyrė du skyrius: apie priesaginius būdvardžius ir apie sudurtinius būdvardžius. Priešdėliniai būdvardžiai pateko į du skyrius – sudurtinių būdvardžių ir prielinksnių. Būdvardžių darybos pateikimas nesiskiria nei nuo veiksmažodžių, nei nuo daiktavardžių darybos pateikimo.

4.1. Priesaginiai būdvardžiai

4.1.1. Atskirai aprašoma priesaginių būdvardžių daryba iš kitų kalbos dalių: *Apie tajsimu pripultininku iš kitu dal'u kalbos*^{210/19}. Teigiama, kad būdvardžiai daromi iš daiktavardžių, būdvardžių, įvardžių, dalyvių, veiksmažodžių,rieveiksmių, prielinksnių, jaustukų, ir be komentarų pateikiama šios darybos pavyzdžių. Taip pat dalis priesaginių būdvardžių paminima daiktavardžių priesaginės darybos skyriuje (žr. 3.1.1) ir sudaro ketvirtąjį deminutyvų tipą. Tai visiškai suprantama, nes net kalbos dalių sąrašė daiktavardis nuo būdvardžio neatskirtas, o abu įvardijami kaip *vardai* – tai lotynų kalbos gramatikos tradicija.

4.1.2. Kaip ir daiktavardžių darybos skyriuje, priesaginės būdvardžių darybos aptarimas pradedamas nuo būdvardžių, turinčių mažybinės priesagos: *baltutis, baltute_a, baltutelis, baltutele_a* (: *baltas, balta*), *ne_adidutis, ne_adidute_a, ne_adidutelis, ne_adidutele_a* (: *ne_adidis, ne_adide_a*), *gražutis, gražute_a, gražutelis, gražutele_a* (: *gražus, graži*)^{209/23}. Šis darybos tipas pateiktas labai glaustai, be komentarų. Pasakoma, kad būdvardžių galūnės *-as, -is, -us, -a, -i, -e*^{209/22} keičiamos į priesagas *-utis* ir *-utėlis* (*-utis, -ute_a, -utelis, -utele_a*^{209/22}). Dariniai visiškai sistemingi ir aiškūs. Priesaga *-utėlis* laikoma viena savarankiška priesaga, o ne dviejų priesagų samplaika.

4.1.3. Toliau išvardijamos kalbos dalys, iš kurių daromi būdvardžiai. Iš daiktavardžių: *iš broľ'o – broliškas, brolinis*^{210/20}; iš būdvardžių: *iš balto – balsganas, balsvas ir visi susmulkinti – baltutis, baltutelis it*^{210/21}; iš įvardžių: *iš manies, tavies, savies, musu, jusu ejna: maniškas, taviškas, saviškas, musiškas, jusiškas*^{210/23}; iš dalyvių: *iš pirkto – pirktinis, rašito – rašitinis*¹⁶; iš veiksmažodžių: *iš dūti – davingas, davus, dūslingas, dūslus, dūšningas, dūšnus*^{210/25}; išrieveiksmių: *iš toli – tolus, tol'imas; iš ūnksti – ūnkstus, ūnkstivas; iš dabar – dabarikšt'as, dabarikštis*^{210/28}; iš prielinksnių: *iš prieš – priešingas; iš lig – ligus*^{210/30}; iš jaustukų: *iš ajman – ajmaningas, ajmanus*^{210/31}.

Iš pateiktų pavyzdžių galima susidaryti nuomonę ir apie autoriaus teorinę mintį. Žinoma, dariniai, pateikiami be sakinių arba žodžių junginių, neleidžia tiksliai suvokti jų reikšmės. Jokių abejonių ar problemų nekelia būdvardžių daryba iš daiktavardžių, būdvardžių, įvardžių. Darybos iš būdvardžių pavyzdžiai atskirti į dvi dalis: įprastieji dariniai (*balsganas, balsvas*) ir deminutyvai (*baltutis, baltutėlis*).

Daukša darinius *maniškas, taviškas, saviškas, broliškas* ir kt. laiko būdvardžiais. Tai visai dėsninga, nes priesagą *-iškas* teturi būdvardžiai (plg. *žemiškas, žmoniškas, pieniškias* ir kt.). Labai panašūs vediniai *maniškis, taviškis, saviškis* ir kt. gramatikoje laikomi daiktavardžiais (žr. 3.1.10). Nors iš tiesų vediniai su priesaga *-iškis* galėtų būti ir būdvardžiai (plg. *vilniškis laikraštis*), o *maniškis, taviškis* dažniausiai vartojami daiktavardžiai arba net jau ir sudaiktavardėję.

Būdvardžių darybai iš jaustukų pasirinkti netinkami pavyzdžiai – aišku, kad *aimanus* ir *ajmaningas* yra autentiški bendro darybos lizdo iš jaustuko *ajman* nariai, tačiau jie daromi ne tiesiogiai iš jaustuko, o yra jau antriniai dariniai iš atitinkamo daiktavardžio – žr. 3.4.2 ir 5.1.4.

4.1.4. Daukša yra apibūdinęs būdvardžių darybą iš dalyvių – pateikti priesagos *-inis* vediniai *pirktinis, rašytinis*. *Lietuvių kalbos gramatikoje* (Ulvydas, red., 1965: 571) pateikiama prielaida, kad tokius vedinius galima sieti su bendratimi ir išskirti priesagą *-tinis*. Vis dėlto čia atsiskleidžia Daukšos įžvalgumas, leidęs jam įžiūrėti darinyje ir santykinę būdvardžio reikšmę, ir neveikiamosios rūšies dalyvio reikšmę: ir dabar yra autorių, manančių, kad *pirktinis, austinis, dirbtinis* ir panašūs būdvardžiai yra daromi iš atitinkamų neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvių (*pirktas, austas, dirbtas*) su priesaga *-inis* (Paulauskienė 1994: 183). Gramatikos autorius čia dar buvo įrašęs porą *raistas – rastinis*, bet nežinia kodėl ją išbraukė.

4.1.5. Gana painus darybos lizdas iš *duoti*. Šiaip būdvardžių daryba iš veiksmažodžių įprasta, bet darybos lizdo pavyzdžiai pateikiami kaip lygiaverčiai, neatsižvelgiant į darinių hierarchiją: *davingas, davus, dūslingas, dūslus, dūšningas, dūšnus* (: *dūti*)^{210/26}. Vediniai iš *duoti* čia gali būti tik du: *dūšnus* ir *dūslus*. Iš būtojo kartinio laiko gali būti tik *davus* – be to, tai ne priesagos, o galūnės vedinys. Šiame lizde nenustatinėjamos pamatinės veiksmažodžio formos, nors šiaip Daukša gerai skiria darybą iš skirtingų veiksmažodžio pagrindinių formų – žr. 2.7. Priesagos *-ingas* vediniai daromi iš atitinkamų būdvardžių. Labai neaiški kai kurių vedinių reikšmė, todėl net yra pagrindo abejoti jų realumu. *Davus, dūšnus* ir *dūslus* yra sinonimai (LKŽ_{II} 343). Dėl *dūšnus* ir *dūslus* sinonimiškumo, priesagų variantų ir reikšmių abejonių nekyla, nes žodyne pa-

¹⁶ Čia išbraukta: *iš rasto – rastinis*.

teikiama pakankamai pavyzdžių (LKŽ^{II} 614). Tačiau šalia *davus* nėra jokio pavyzdėlio, tik nurodyti šaltiniai – Jurgis Šlapelis ir Ambraziejus Kašarauskas. O šių šaltinių patikimumu verčia abejoti vienas faktas: abu rankose laikė DG bei žodyną ir iš jų nurašinėjo pavyzdžius (žr. Būga 1923: 344–345; Balčikonis 1955), vadinas, tai ne du skirtingi šaltiniai, o remiamasi iš esmės vienu nepatikrintu šaltiniu, kuriame gali būti ir nerealių formų. Dėl tos pačios priežasties abejonių kyla ir dėl daiktavardžio *ka-džia*, *kadė* ‘laikas, valanda’ (žr. 3.1.12).

Kitas gana painus dalykas – šaknies balsio (dvibalsio?) rašyba: *dūti*, *dūslingas*, *dūslus*, *dūsningas*, *dūsnius*. Šis polifonetinis rašmuo galėtų būti suvokiamas net trejopai. Pirma – tai iš tiesų polifonetinis rašmuo, reiškiantis, kad gramatikos autorius įvairiose tarmėse girdėjo įvairius garsus, pvz.: *duoti*, *duti*, *douti* (plg. Zinkevičius 1966: 84–88); tai paremia ir gramatikos teiginys: *aukštaičiai kai kuriose vietose taria sveiką dvigarsį, o žemaičiai tikrai pirmą balsį arba abu garsus sukeičia vietomis ir vietoj uo taria ou (ov)*^{114/35}. Beje, matome, kad dvibalsio *uo* kaitaliojimas Daukšos vertinamas kaip aukštaičių ir žemaičių skirtumas, tačiau ir pačių rytų aukštaičių šis dvibalsis monoftongizuojamas.

Antra – tai gali būti ne polifonetinės, o morfologinės rašybos dalykas: jokių tarties variantų gramatikos autorius negirdėjo, o rašė pagal pamatinį žodį; reikalaujama rašyti *avti*, *gavti*, *mavti*, nes *ave*_a, *gavo*, *move*_a^{116/37}.

Trečia – autorius girdėjo žemaičius diftongizuojant ilgąjį šaknies balsį žodžiuose *dosnus*, *doslus*, *dosningas*, *doslingas* ir todėl rašė polifonetinį rašmenį *ū*, tačiau tai mažiausiai tikėtina, nes autorius kalbėdamas apie balsio *o* tarimą apie jo diftongizaciją nieko nesako.

4.1.6. Būdvardžių daryba išrieveiksmių: *tolus*, *tol'imas* (: *toli*), *ūnkstus*, *ūnkstivas* (: *ūnksti*), *dabarikšt'as*, *dabarikštis* (: *dabar*)^{210/28}. Daryba išrieveiksmių vėl iliustruojamarieveiksmiais *toli*, *anksti*. Daugiau apie tai kalbama 3.1.11 ir 6.2. Jeigu nesvarstoma *toli* – *tolus* ir *anksti* – *ankstus* darybos kryptis, čia viskas suprantama. Priesagų vediniai *tolimas* ir *ankstivas*, beabejo, daromi ne išrieveiksmių, o išatitinkamųbūdvardžių. Vedinių *dabarykščias* ir *dabarykštis* daryba išrieveiksmio nekelia abejonių. Pateikiami pramaišiu vartojami vediniai su skirtingomis nom. sg. galūnėmis. Atrodo, kad vedinys su daiktavardine galūne rytų aukštaičių bus vartotas dažniau, nes pateikiamas pirmas.

4.1.7. Būdvardžių daryba išrielininksių: *priešingas* (: *prieš*), *ligus* (: *lig*)^{210/30}. Išrielininksių, kaip ir išjungtukų (žr. 3.1.12), vardažodžių negalima padaryti. Rielininksniai neturi šaknies, prie kurios galėtų jungtis darybos formantai. Vadinas, tokios darybos pavyzdžiai yra neteisingi. *Priešingas* galėtų būti padarytas išrieveiksmio *priešais* (būta ir būdvardžio *priešus*) arba daiktavardžio *priešas*, kaip ir daugelis priesagos *-ingas* vedinių (Ambrazas, red., 1997: 198), o *lygus* apskritai reikėtų laikyti paprastu žodžiu. Taigi būdvardžių darybos išrielininksių modelis lieka be pavyzdžių ir laikytinas gramatikos autoriaus paklydimu.

4.2. Sudurtiniai būdvardžiai

4.2.1. Sudurtinių būdvardžių skyrelis nepalyginti glaustesnis už sudurtinių daiktavardžių skyrelį. Jis kartu su sudurtinių veiksmažodžių skyreliu sutilpo į vieną lapą ir

pavadintas *Apie sudėtinčius būdvardžius (Apie pripultinikus sudėtin'us*^{214/1}). Sudurtiniai būdvardžiai klasifikuojami pagal darybos pamatą, prie kai kurių yra trumpi paaiškinimai: būdvardžiai, padaryti iš dviejų daiktavardžių – *linažiedis*, *šunaširdis*^{214/2}; iš būdvardžio ir daiktavardžio – *žmogus baltaplavkis arba baltaplukis*^{214/6}; iš įvardžio ir daiktavardžio – *kasdienis*, *kasdieninis*, *kasmetinis*^{214/9}; iš daiktavardžio ir veiksmažodžio – *šalnakundis*^{214/11}; iš dviejų būdvardžių – *jūdmargis*, *jūdberis*, *žal'margis*^{214/18}; iš būdvardžio ir dalyvio – *Visogalis*^{214/21}; iš prieveiksmio ir dalyvio – *davggalis*^{214/22}. Kaip atskiras sudūrimo komponentas paminėtas daiktavardis *pusė*, su kuriuo gali būti jungiami daiktavardžiai ir būdvardžiai, pvz.: *pus'umžis*^{214/15}, *pus'baltis*^{214/16}.

4.2.2. Daugelis dūrinių nekelia jokių abejonių ir klausimų. Mėginama aiškinti kai kurių dūrinių, kaip ir sudurtinių daiktavardžių, darybinę reikšmę: *jūdmargis*, *jūdberis*, *žal'margis žinklina dvi pripulti vienon vieton sumajšitas, kaip šitūsie išrejš'uosie – dvi mostis*^{214/18}; *baltaplavkis arba baltaplaukis žinklina taj: žmogus, tur'untis baltus plavkus arba žmogus su baltajis plavkajis arba žmogus baltu plavku*^{214/6}. Tačiau čia išaiškinta ne darybinė, o individuali leksinė reikšmė, be to, pateikiami sinonimiški sintaksiniai atitikmenys – linksnis, prielinksninė konstrukcija ir išskirtinio dalyvinio pažyminio grupė; *linažiedis*, *šunaširdis – žinklina pripultinikų* [būdvardį], *tur'untis nūsavisti tu dajktiniku*^{214/2}. Kitų sudurtinių būdvardžių grupių reikšmė neaiškinama, o tik pasakoma, iš kokių kalbos dalių jie padaryti.

Gramatikoje teigiama, kad dūriniai *jūdmargis*, *jūdberis*, *žal'margis* padaryti iš dviejų būdvardžių. Iš tiesų abiejų šaknys yra būdvardinės. Jei Daukša būtų mėginęs surasti sintaksinį atitikmenį (kaip sudurtinių daiktavardžių atveju), gal būtų paaiškėję, kad tai būdvardinio prieveiksmio ir būdvardžio dūrinys – *juodai margas, juodai bėras, žaliai! margas* (ne *žalai* – tai rodo minkštumo ženklas prie *l*). Akademinė *Lietuvių kalbos gramatika* nemato pirmojo dėmens prieveiksmio, o teigia esant du būdvardžio kamienus (Ulvydas, red., 1965: 600). Kai kurie kiti šaltiniai (Paulauskienė 1994: 197; Ambrazas, red., 1997: 234) laikosi tokio paties požiūrio kaip ir Daukša, nors iš tiesų čia gali būti įvairiai: *juodmargis*, *juodbėris*, *žalmargis* tikrai yra iš prieveiksmio ir būdvardžio, bet *tamsžalis* gali būti ir iš *tamsus žalias*, nes kalboje visiškai įmanomas toks junginys: *Nusipirkau tamsų žalią kostiumą*.

4.2.3. Dar vienas sudurtinių būdvardžių darybos tipas – su daiktavardinės kilmės komponentu *pus-*. Su šiuo prefiksoidu daromi ir sudurtiniai daiktavardžiai (žr. 3.2.4.). Gramatikoje aiškiai atskirti du darybos tipai pagal antrą pamatinį dėmenį (būdvardį arba daiktavardį). Pirmoji vedinių grupė labai primena sudurtinius daiktavardžius: *pus'umžis*, *pus'gal'vis*, *pus'be'rnis*, *pus'kvortis*^{214/15}. Ypač *pusbernis* ir *puskvortis*. *Pusbernis* net į sudurtinių daiktavardžių skyrių pateko. Daukša paaiškina šių dūrinių reikšmę ir įtikinamai parodo, kad jie gali būti suvokiami kaip būdvardžiai: *tur'untis pusi'e to viso: umž'o, galvos ir pripulties be'rno*^{214/15}, t. y. turtintis pusę amžiaus, pusę galvos ir pusę berno ypatybių. Tam tikromis aplinkybėmis visi šie dūriniai gali būti vartojami ir daiktavardiškai, ir net visiškai sudaiktavardėti. Deja, senosiose gramatikose labai maža pavyzdžių, ypač sakinių arba žodžių junginių. O būtent apie šių dūrinių klases galima kalbėti tik aiškiam žodžių junginių kontekste (pvz.: *praejęs pusamžis buvo ramus* – daiktavardis; *pusamžis vyras buvo ramus* – būdvardis; *tik pusamžis gali tai suprasti ir padaryti* – daiktavardiškai vartojamas būdvardis; arba pavyzdys su žodžiu,

paimtu iš DG – *kopūsto pusgalvis; pusgalvis žmogus; ko tas pusgalvis nori*). Vadinas, teoriškai visiškai įmanoma, kad čia minimi dūriniai gali būti ir daiktavardžiai, ir būdvardžiai, ir daiktavardiškai vartojami būdvardžiai, tačiau skaitytojui belieka tik pasikliauti gramatikos autoriumi ir tikėti, kad jam žinomi čia minimi būdvardžiai – gramatikos medžiaga neleidžia to patikrinti. Beje, į šią grupę įrašyti, bet vėliau išbraukti *pusžmogis* ir *pusponis* rodo gramatikos autorių taip pat svyravus ir sunkiai galėjus nustatyti kalbos dalį, nes iš tikrųjų daugelis šios darybos būdvardžių kalboje dažniau vartojami kaip daiktavardžiai negu kaip būdvardžiai. Visi šioje pastraipoje minimi teiginiai tinka ir kitai labai panašiai žodžių grupei: gramatikoje dūriniais vadinamiems priešdėliniams būdvardžiams, sudurtiems iš tarnybinio žodžio *be* ir daiktavardžio: *be_aprotis*, *be_agalvis*, *be_apirštis*^{214/12} (apie juos rašoma priešdėlinių būdvardžių skyriuje).

Kita dūrinių su *pus-* grupė – dūriniai su antruoju pamatiniu dėmeniu būdvardžiu: *pus'baltis*, *pus'jūdis*, *pus'grajtis*, *pus'girtis*, *pus'žabalis*, *pus'kurtis* – *tur'ūntis pusi_e pripulties*: *baltumo*, *jūdomo*, *grajtumo*^{214/16}. Reikšmę gramatikos autorius apibūdina lakoniškai ir tiksliai: turintis pusę antruoju pamatiniu žodžiu pasakomos ypatybės. Čia galima tik atkreipti dėmesį į tai, kad labai sistemingai žymimas pirmojo dėmens paskutinio šaknies priebalsio minkštumas – nepaisoma po jo einančio balsio kokybės: *pus'greitis*, *pus'girtis* – iš tiesų *s* gali būti minkštas¹⁷, bet *pus'baltis*, *pus'žabalis*, *pus'kurtis* – neturėtų būti minkšto *s* prieš užpakalinės eilės balsius. Turint omenyje Daukšos polinkį į morfologinę, o ne fonetinę rašybą, visiškai galimas dalykas, kad jis čia paprasčiausiai rašo minkštumo ženklą pagal pamatinio žodžio minkštumą: *puse_a*, *pus'av* (o gal ir iš tikrųjų tas minkštumas čia randasi iš pamatinio žodžio). Taip pat gali būti, kad tuo apostrofu dar žymimas ne visiškai sudurtų komponentų suaugimas. Šiame skyriuje neminimas pamatinisrieveiksmis *pusiau*, nors sudūrimas šiorieveiksmio ir kokio kito žodžio visiškai įmanomas kaip būdvardinis dūrinys.

4.3. Priešdėliniai būdvardžiai

4.3.1. DG būdvardžiai su priešdėliais pateikiami sudurtinių būdvardžių skyriuje, nes remiamasi (kaip buvo minėta 2.3) teorine nuostata, kad įvairias kalbos dalis galima sudurti su tarnybinio žodžiu ir gauti dūrinį. Mėginama apibūdinti darybinę reikšmę: *be_aprotis*, *be_agalvis*, *be_apirštis*, t. y. *neturintis proto*, *galvos*, *piršto*^{214/12} arba 'neturintis pamatiniu žodžiu pasakyto daikto' (dar žr. 5.2.10); *apigrajtis*, *pagrajitis*, *apidi-dis*, *apisal'dis*, *padidis*, *pasal'dis* it.t. rodo *truputį tos ypatybės*^{214/23} – t. y. rodo dalį, truputį pamatiniu žodžiu pasakytos ypatybės; *pailgas*, *pe_arg'aras*^{214/26} ir *nūsavis*^{214/28} – reikšmė nepaaiškinta. Iš tiesų būdvardžiai *beprotis*, *begalvis* gali būti laikomi sudurtiniais žodžiais, nes turi aiškų darybos pamatą prielinksninę konstrukciją – *be proto*, *be galvos*. Tačiau *apygeris* ir šiandien kelia abejonių: galūnė pakitusi, priešdėlis yra, bet darybos pamatas sunkiai nustatomas. Gal jis tik mąstomas, nepasakytas (*apygeris* – *maždaug geras*, *apie gerą*), bet gramatikos nuosekliai laikosi nuostatos, kad šio tipo būdvardžiai reguliariai daromi iš visų kokybinių būdvardžių: *apygeris* (: *geras*).

¹⁷ Beje, čia matyti kalbos fonetinių dėsnų nepaisymas: priešakinės eilės balsio minkštinamoje priebalsių grupėje esantys priebalsiai *k, g* blokuoja *s* minkštinimą.

Tačiau Daukša ir nesuplaka jų visų į vieną vietą. Nors skyrius pavadintas *Apie sudėtinius būdvardžius* (*Apie pripultinikus sudetin'us*_{214/1}), jame pavyzdžiai sugrupuoti pagal skirtingą darybos pamatą: būdvardis + būdvardis (*žalmargis*), daiktavardis + daiktavardis (*linaziedis*), prielinksnis + daiktavardis (*begalvis*), prielinksnis + būdvardis (*apygeris*) ir t. t.

Kai kuriuos būdvardžius su priešdėliais reikėtų paminėti atskirai. Pirmiausia *pagrajtis*, *padidis* ir *pasal'dis* – su priešdėliu *pa-*. Būdvardis *pailgas* pateikiamas atskirai, nes aiškiai atskiriama kiek kitokia daryba ir reikšmė. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* būdvardžio *pailgas* dabartinės kalbos požiūriu apskritai nelaiko vediniu (Ambrazas, red., 1997: 226), tačiau sugretintas su *padidis* galėtų būti ir priešdėlio vedinys – bent taip galėjo mąstyti Daukša. PRIEŠDĖLIAI *PA-* IR *PO-* dar minimi prielinksnių skyriuje. Ten paaiškinama, kad dažniausiai jie pridedami prie veiksmazodžių ir gero kai rečiau prie daiktavardžių ir būdvardžių. Šiame skyriuje veiksmazodžių pavyzdžių visiškai nepateikta, būdvardis pateikiamas tik vienas: *pabaltis*_{132/15}. Išsamiau šių priešdėlių vartoseną ir santykius parodomi 5.2.3.

Iš pirmo žvilgsnio nepagrįstai dariniams priskirtas *pergeras*. Dabar *per geras* laikomas dviem žodžiais. Bet galima suprasti ir Daukšos argumentą laikyti vienu žodžiu. Jeigu turime *geras*, *gerutis*, *apygeris* (įvairus gerumo kiekis), tai ir gerumo perviršis gali būti pažymėtas priešdėliu, juolab kad priešdėlis DG laikomas tuo pačiu kalbos elementu, tik vienais atvejais rašomu atskirai, kitais kartu. Šiuo atveju *pergeras* suvokiamas taip kaip *pogeris*, t. y. kaip tos pačios darybinės ir semantinės klasės elementas. Yra ir daugiau tokių pavyzdžių: *potre^caj*_{133/21} – *po tre^caj*_{134/8}. Prielinksnių skyriuje autorius tos pačios klasės elementus pripažįsta vienus esant tikraisiais prielinksniais, o kitus *prilipėliais*. Šiuolaikinės kalbotyros požiūriu, tai nėra labai toli nuo tiesos – reikia nepamiršti, kad į šią gretą dar įrašyti ir postpozicinių vietininkų baigmenys *-p*, *-pi*, todėl visa tai gali apimti *klitikų* sąvoka. Taip pat negalima atmesti prielaidos, kad toks rašymas yra ne priešdėlio ir prielinksnio neskyrimo klausimas, o paprasčiausiai nenusistovėjusi rašyba drauge ir skyrium.

4.3.2. Dar apie priešdėlinius būdvardžius kalbama rankraštinės gramatikos prielinksnių skyriuje (jis aptartas 2.4). Vėl aiškinamos žodžių su priešdėliu *be-* reikšmės. Pirmoji reikšmė aiškiai susijusi su priešdėliniais veiksmazodžiais (*besidžiaugiantis*), o antrojoje vėl kartojama ir rašoma apie *be^ckojis*_{132/21} tipo būdvardžius arba daiktavardžius. Dar visa tai susiejama su priešdėliais *nebe-* ir *tebe-*. Daukša žodžių su priešdėliu *be-* problematikos neišskaidė į kalbos dalis, o atskirus darybos atvejus taip susiejo, jog dabar suskaidyti juos į skirtingas kalbos dalis ir aptarti skirtinguose skyriuose netikslinga ir vargu ar įmanoma. Todėl išsamesnė žodžių su priešdėliu *be-* analizė pateikiama 5.2.10.

Dėl tų pačių priežasčių PRIEŠDĖLIŲ *AP-* IR *API-* (*APY-*) variantai aptariami 5.2.6. Daukša nevartojo ir ilgojo *y*, ir iš esmės rašto ženklais neskyrė ilgumo. Todėl aptariami tik du variantai: *ap-* ir *api-*. Gramatikos autoriaus teiginys, kad su būdvardžiais vartojama tik *api-*, tikriausiai reiškia priešdėlį *apy-*: *apibaltis*, *apibalte^c*, *apididis*, *apidide^c*, *apig'aris*, *apig'are^c*, *apijūdis*, *apijūde^c*_{133/12}.

Daukša teigia, kad SU PRIEŠDĖLIU *AT-* dažniausiai daromi veiksmazodžiai, bet esą galima padaryti ir daiktavardžių bei būdvardžių (žr. 5.2.7). Tačiau būdvardžių pavyz-

džių jis nepateikia, nors pats vieną kartą pavartoja būdvardinės kilmės reguliarios darybos prieveiksmį *atžagar'aj*_{114/37} (: *atžagarias*).

5. VEIKSMAŽODŽIŲ DARYBA

Veiksmažodžių darybos skyriai ne tokie aiškūs kaip daiktavardžių ir būdvardžių, be to, jie daug trumpesni. Dabartinės gramatikos nustato du veiksmažodžių darybos būdus – priešdėlinį ir priesaginį. Priešdėlinė daryba kur kas lankstesnė už priesaginę. Kiekvienas veiksmažodis turi daug reikšmių, priešdėliai jungiami prie kiekviena reikšme vartojamo veiksmažodžio (ir ne po vieną, o po kelis, dažnai prie tos pačios šaknies prisijungia visi priešdėliai). Daukša visur priešdėlį laikė prielinksniu, o jo pridėjimą – sudūrimu, todėl jo gramatikoje atsirado sudurtinių veiksmažodžių. Kiek aiškesnė priesaginė veiksmažodžių daryba. Dažnai painiojama veiksmažodžio formų ir naujų žodžių daryba. Dėl viso to veiksmažodžių darybos aprašas gana pakrikas ir prieštaringas. Nors, jei nekreipsime dėmesio į terminų ir darybos reiškinų painiavą, dūrybos ir prefiksacijos savitą interpretaciją, atskirsime grynesnius žodžių darybos dalykus, galima susidaryti gana aiškų veiksmažodžių darybos vaizdą.

5.1. Priesaginiai veiksmažodžiai

5.1.1. Priesaginė veiksmažodžių daryba aprašoma tuo pačiu metodu kaip ir vardažodžių, t. y. atkreipiamas dėmesys į priesagos kategorinę reikšmę ir žiūrima, iš kurių kalbos dalių padaromas veiksmažodis, nors veiksmažodžių priesaginę darybą galima aprašyti ir pagal priesagas, nes ta pati priesaga, pvz., *-auti*, tinka veiksmažodžiams daryti ir iš būdvardžių – *gudrauti* (: *gudrus*), ir iš veiksmažodžių – *šūkauti* (: *šaukti*), bet Daukšą galima suprasti kaip nuoseklumo siekiantį gramatikos autorių: 1) priesaga rodo, kuriai kalbos daliai priklauso žodis; 2) priesaga – pagrindinė priemonė vienos kalbos dalies žodžiams iš kitų kalbos dalių pasidaryti. Todėl gramatikoje teigiama, kad veiksmažodžiai daromi iš įvairių kalbos dalių: daiktavardžių, būdvardžių, įvardžių, veiksmažodžių, prieveiksmių, prielinksnių ir jaustukų.

5.1.2. DG priesagų vedinių skyriuje pateikiama gerokai daugiau DARYBOS IŠ DAIKTA-VARDŽIŲ pavyzdžių negu iš kitų kalbos dalių, o daugiausia dėmesio skiriama priesagai *-auti*. Gramatikoje pateikiamais pavyzdžiais iliustruojami trys darybos modeliai (pats autorius jų neklasifikuoja): 1) 'rinkti pamatiniu žodžiu pasakytus daiktus': *gribavti* (: *gribe_a*, *gribe_s*), *ūgavti* (: *ūga -os*), *kupolavti* (: *kupolaj*)_{211/2}; 2) 'atlikti pamatiniu žodžiu nusakomos būsenos veiksmą': *ke_dl'avti* (: *ke_dl'as*)_{211/4}; 3) 'apsirūpinti pamatiniu žodžiu sakomu daiktu, ruošti pamatiniu žodžių sakomą daiktą': *šienavti* (: *šienas -no*)_{211/3} – pastarasis gali būti laikomas *gyrbauti* tipo variantu.

Su kitomis iš daiktavardžių daromų veiksmažodžių priesagomis pavyzdžių pateikiama daug mažiau. Su priesaga *-oti* yra tik vienas pavyzdys: *me_dc'oti* (: *me_dc'as*)_{211/4} 'ką nors daryti pamatiniu žodžiu pasakytoje vietoje'. Pora pavyzdžių su priesaga *-inti*: *sidabrinti* (: *sidabras*)_{211/4} 'dengti ką nors pamatiniu žodžiu pasakyto daiktu'; *garbinti* (: *garbe_a*, *garba*)_{211/5} 'atlikti veiksmus siekiant sukelti pamatiniu žodžiu sakomą būseną'. Kiek kitaip pateikiamos kai kurios pamatinės priesaginių veiksmažodžių formos

– ne tik vardininko, bet ir kilmininko. Šalia tokių formų atsidūręs daugiskaitos vardininkas *kūpoliai* leidžia daryti prielaidą, kad rytų aukštaičiams įprastesnė daugiskaitinė forma, o gal ir pats daiktavardis seniau buvo daugiskaitinis (LKŽ daugiskaitinės formos nepateikia). Daiktavardžio *garbė* irgi pateikiami du variantai – *garbė* ir *garba*. Tai gali būti skirtingų kamienų mišimo išraiška. Iš Daukšos pavyzdžių galima spręsti, kad šiaurės panevėžiškiai XIX a. viduryje abi formas vartojo lygiagrečiai.

Sudurtinių veiksmažodžių darybos skyriuje pateikiama pora pavyzdžių su gana daria priesaga *-(i)uoti*. Žinoma, sudūrimo būdu veiksmažodžiai nedaromi. Abu Daukšos pateikiami priesagos *-iuoti* vediniai yra padaryti iš sudurtinio ir priešdėlinio daiktavardžių: *piktažod^cuoti*^{214/30} ir *pravard^cuoti*^{214/31}. Gramatikos autorius, priskirdamas juos prie sudurtinių veiksmažodžių, klasifikavo ne pagal darybą, o pagal morfologinę darinio sandarą.

5.1.3. Priesaginių veiksmažodžių skyriuje pateikiamas tik vienas DARYBOS IŠ VEIKSMAŽODŽIŲ lizdas: *rekavti, rekdiiti, rekdiinti, rekinti, rektereti* (: *rekti*)^{211/9}. Komentarų nėra, bet iš pavyzdžių matyti, kad čia yra net trys reikšmės: iteratyvinė (*rėkauti*), kauzatyvinė (*rėkdyti, rėkdinti, rėkinti*) ir momentinė (*rėkterėti*). Be to, iš pavyzdžių galima matyti, kad *-yti, -dyti, -inti* turi tą pačią reikšmę ir gali būti laikomi vienos priesagos variantais. Žinoma, kalbant apie be konteksto pateiktų žodžių reikšmę, galima ir apsiriki. Bet čia sprendžiama, kad tai vienos priesagos variantai pagal dabartinę jų reikšmę ir pagal žodynų medžiagą.

Kita priesaginių veiksmažodžių grupė aptariama veiksmažodžių asmenavimo skyriaus įžangoje, kurioje paaiškinama visa veiksmažodžio sistema, tačiau patenka ir keletas priesaginių daiktavardžių (apie juos žr. 3.1.7 ir 3.1.8) bei veiksmažodžių, turinčių veiksmažodžio kamieną. Priesaginių veiksmažodžių darybos pavyzdžių pateikiama bendraties ir būtojo kartinio laiko kamienų skyreliuose.

Priesagos *-terėti* vediniai: *šavkte_rreti* ir *šukte_rreti* (: *šavkti*), *skuste_rreti* (: *skusti*), *begte_rreti* (: *begti*), *lavkte_rreti* ir *lukte_rreti* (: *lavkti*), *travkte_rreti* ir *trukte_rreti* (: *travktie*), *spavste_rreti* ir *spuste_rreti* (: *spavsti*), *stavgte_rreti* ir *stugte_rreti* (: *stavgti*)^{181/11}. Gramatikos autorius atkreipia dėmesį į dvi veiksmažodžių grupes: šaknyje su dvigarsiu *au* (*šaukti, laukti*) ir kiti (*skusti, begti*). Pagal tai skiriami ir du darybos modeliai. Iš *skusti* ir *begti* pateikta tik po vieną pavyzdį, o iš veiksmažodžių, turinčių šaknyje *au*, pateikiama po du (su šaknies balsių kaita ir be jos): *šaukterėti* ir *šukterėti*. Pačiame tekste iš devynių šios priesagos variantų vartojama tik *-terėti*.

Parūpinamieji ir priežastiniai veiksmažodžiai su priesaga *-dinti* (priesagos *-inti* variantu): *dirbdinti* ir *dirbditi* (: *dirbti*), *s'udinti* ir *s'uditi* (: *s'uti*), *valgidinti* ir *valgiditi* (: *valgiti*), *migdinti* ir *migditi* (: *migti*), *rikdinti* ir *rikditi* (: *rikti*)^{181/23}. Pavyzdžiai rodo, kad sistemingai vartojamos abi priesagos formos: *-dinti* ir *-dyti*. Šioje grupėje pakartojamos ir veiksmažodžio *rikdyti* formos iš priesaginių veiksmažodžių darybos skyriaus.

Reikiamybės dalyviai: *vardžod^caj* *jiemingi* *n'apžinklinto lajko*, *pride_dlynt -nas, -na* k.š.: *dirbtinas, dirbtina*^{181/3}. Apskritai dėl reikiamybės dalyvio priklausymo veiksmažodžio ar būdvardžio gramatinei kategorijai dar ir dabar kyla diskusijų (Paulauskienė 1994: 184), todėl ir Daukšos pozicija šiuo klausimu irgi turėtų būti svarbi. Kaip matyti iš ką tik pacituoto sakinio, reikiamybės dalyvis priskirtas neveikiamųjų dalyvių klasei kaip nežymėtasis narys laiko kategorijos atžvilgiu. Tokia teorinė nuostata

leidžia ir pusdalyvį priskirti prie veikiamųjų dalyvių, irgi kaip neturintį laiko kategorijos narį. Gramatikos autoriaus matoma priesaga *-nas, -na*, nors iš tikrųjų tai yra priesaga *-tinas, -tina*. Jam atrodė, kad tiesiai prie bendraties (neatmetus *-ti*) pridėta *-nas*. Autorius sutapatina bendraties formantą ir priesagos pirmąjį skiemenį. Iš to galima daryti prielaidą, jog teoriniu požiūriu dar nebuvo apsispręsta, kad dariniai iš bendraties pirmiausia praranda bendraties formantą, o tik paskui pridedamos priesagos ir galūnės. Kita vertus, galima ir pagrįsti tokį autoriaus požiūrį: juk bendraties formantas – ne galūnė, jis savo funkcija ir forma artimesnis priesagai, o dviejų ar net trijų priesagų sudūrimas yra įprastas reiškinys.

Tokio formalaus požiūrio laikomasi gana sistemingai. Štai priesagos *-inėti* vediniai: pirmiausia parodoma, kad būtojo laiko galūnė su kamiengaliu (*-au*) keičiama į priesagą *-inėti – arinėjau (: ariau)*¹⁸. Kai prieš kamiengalį atsiranda *-in-*, iš karto pataisoma taisyklė – *-au* keičiama ne į *-inėti*, o į *-ėti*: *veiksmažodžių, kurie turi baigmenį -inav, keičiama -av į -ejav k.š. Vadinav – vadinejav*^{179/11}. Kiti šios priesagos vedinių pavyzdžiai (be jokių priesagos variantų): *dirbinejav (: dirbav)*, *davinejav (: dav'av)*, *arinejav (: ar'av)*, *valginejav (: valg'av)*, *kalbinejav (: kalbejav)*, *vajkstinejav (: vajkst'ojav)*, *ieškinejav (: ieškojav)*^{179/8}. Jokių komentarų nepateikta, todėl kelia abejonių tik darybos pamato pasirinkimas – juk matyti, kad *kalb-inėjau (: kalb-a, kalbėj-o)*, *vajkst-inėjau (: vajkst-o, vajščioj-o)*, *iešk-inėjau (: iešk-o, ieškoj-o)* nėra padaryti iš būtojo kartinio laiko formos. Kita vertus, *kalbinėti* darybą iš būtojo kartinio laiko galima ir suprasti, nes gramatikoje yra bendratis *kalbti*^{141/28}.

5.1.4. Dar priesaginių veiksmažodžių skyriuje pateikiama VEDINIŲ IŠ BŪDVARDŽIŲ, ĮVARDŽIŲ, PRIEVEIKSMIŲ, PRIELINKSNIŲ IR JAUSTUKŲ: *bal'ti, bal'kti, bal'diti, baltinti, baltiti (: iš balto)*^{211/6}; *savinti, prisavinti (: iš savies)*^{211/8}; *davginti (: davg)*, *tolinti (: toli)*^{211/10}; *priešinti's' (: prieš)*, *ligiti, liginti, ligintis' (: lig)*^{211/11}; *ajmanūti, ajman'oti (: ajman')*^{211/12}.

Iš pateikiamų pavyzdžių galima spręsti tik apie teikiamus darybos modelius. Pavyzdžiams imami tie patys pamatiniai žodžiai visais darybos atvejais, nors tai dažnai būna ir neteisinga, pvz., iš jaustuko daromas daiktavardis – *aimana* (iš tiesų iš veiksmažodžio *aimanuoti*), iš jaustuko būdvardis – *aimanus* (iš tiesų iš daiktavardžio *aimana*, dar žr. 3.4.2), iš jaustuko veiksmažodis – *aimanuoti* (tai jau teisinga). Visai taip pat aiškinama daryba išrieveiksmių (veiksmažodžiai – *dauginti, tolinti*; būdvardis – *tulus*; daiktavardžiai – *tolumas, daugumas, daugybė*) arba prielinksnių (*priešingas, priešintis*), net jei tai ne visada teisinga darybos požiūriu. Toks skirtingų kalbos dalių darybos pateikimas tikriausiai patogesnis ir aiškesnis mokymo metodikos požiūriu – nereikia pamiršti, kad Daukša buvo parapijos mokyklos mokytojas. Tačiau tai neatspindi tikrųjų hierarchinių darinių ryšių. Nei būdvardžio, nei veiksmažodžio darybos skyriuose jau nebeminima daryba iš jungtukų (ji buvo paminėta tik daiktavardžio darybos skyriuje, žr. 3.1.12).

Daugelis priesagų vedinių iš būdvardžių įprastiniai: *bal'ti, bal'kti, bal'diti, baltinti, baltiti*^{211/6}; *savinti*^{211/8}. Daukša dviskiemenį veiksmažodį *balti* kildina iš būdvardžio *bal-tas*. Abu šie žodžiai paprastos struktūros. Todėl gramatikos autoriaus darybinio ryšio suvokimą tarp šių žodžių reikia didžiai vertinti teoriniu požiūriu. Juk gretinant *baltas*

¹⁸ Pirmasis asmuo imamas kaip pagrindinė forma lotynų kalbos gramatikų pavyzdžiu.

ir *balti* nematyti jokios priesagos: abu žodžiai vienodos sudėties. Bet Daukša išvelgė vidinį darybinį ryšį – motyvaciją: *balti* ‘darytis baltam’. Dar dabar tokių žodžių ryšiai ne visai aiškūs (Paulauskienė 1994: 190), nes čia galima ir dvipusė motyvacija: *baltas* ‘išbalęs’ ir *balti* ‘darytis baltam’. Tad *baltas* gali būti suvokiamas kaip balimo rezultatas. Labai svarbu, kad jau XIX a. vidurio gramatikoje pastebėtas šis paprastos struktūros žodžių tarpusavio ryšys, kuris ir dabar iki galo neišaiškintas.

Kas kita yra *baltinti*, *baldinti*, *savinti*. Čia aiški priesaga *-inti*. Abejonių kelia prie šios grupės priskirtas veiksmažodis *prisavinti*, nes paskutinis jo darybos žingsnis yra priešdėlio pridėjimas – juk pirmiau prie įvardžio *savęs* pridėti priešdėlio negalima, nes to neleidžia kategorinė įvardžio reikšmė. Matyt, Daukšai *prisavinti* buvo aiškesnis ir įprasčiau už *savinti*. Ir dabar dažniau vartojama sangražinė *savintis* forma.

5.2. Priešdėliniai veiksmažodžiai

5.2.1. Kaip sudurtinių daiktavardžių ir būdvardžių, taip ir sudurtinių veiksmažodžių skyriuje kalbama apie priešdėlinius veiksmažodžius. Tik jame iš viso nepateikta nė vieno sudurtinių veiksmažodžių darybos pavyzdžio – visą skyrelį sudaro būtent priešdėliniai veiksmažodžiai. Jame pateikiami tokie pavyzdžiai: 1) priešdėliniai sangražiniai veiksmažodžiai (Daukšos žodžiais, sudaryti iš priešdėlio, sangražos ir veiksmažodžio) *apsiejęti*, *apsižūreti*, *pasikalbėti*^{214/32}; 2) priešdėliniai veiksmažodžiai *apidūti*, *apdūti*, *atadūti*, *ažudūti*, *aždūti*, *idūti*, *išdūti*, *nudūti*, *padūti*, *pardūti*, *peždūti*, *pradūti*, *pridūti*, *sudūti*, *užudūti*, *uždūti*^{214/33}. Pateikiamas vienas veiksmažodis *duoti* su beveik visais priešdėliais (*api-*, *ap-*, *ata-*, *ažu-*, *až-*, *į-*, *iš-*, *nu-*, *pa-*, *par-*, *per-*, *pra-*, *pri-*, *su-*, *užu-*, *už-*). Dabartinėje kalboje yra dvylika veiksmažodžių priešdėlių, o DG – šešioliaka, nes jis pateikia ir to paties priešdėlio variantus kaip atskirus priešdėlius. Priešdėliai *api-* ir *ap-* yra normalūs variantai, susidarę dėl fonetinių priežasčių. Dar turėtų būti priešdėlis *at-*, bet čia tikriausiai nepateikiamas todėl, kad pasirinktas pavyzdys prasideda priebalsiu *d*. Apskritai kitose gramatikos vietose vartojami abu variantai: *at-* ir *ata-*; nė vieno pavyzdžio nerasta su *ati-*.

Pavyzdžiai rodo, kad Daukša kreipia dėmesį tik į žodžio sandarą. Matomas priešdėlis ir vardažodžio arba veiksmažodžio šaknis ir daroma iš to išvada, kad tai esąs sudūrimas. Atskirai paminimi sangražiniai veiksmažodžiai. Šiaip daugelis pavyzdžių visiškai reguliarios darybos ir kokių nors komentarų nereikalingi. Vargu ar reali forma *pradūti*. Formos su priešdėliais *až-* ir *už-* turi semantinį skirtumą (*aždengti* – lenk. *zakryć*, *uždengti* – lenk. *nakryć*) ir gramatikos autoriaus aptariamą prielinksnio skyriuje (žr. 6.1).

5.2.2. Aptariant priešdėlinių veiksmažodžių darybą, atskiros dėmesio vertas gramatikos skyrius, skirtas prielinksniui (žr. 2.4). Ši kalbos dalis gramatikos autoriaus yra sistemingai sutapatinta su priešdėliais, todėl didžioji šio skyriaus dalis skirta darybos dalykam. Kaip jau minėta, šiame skyriuje mėginamos aptarti visos kalbos dalys, galinčios turėti priešdėlių, todėl priešdėlinių daiktavardžių ir būdvardžių darybos dalykai perkeliama į atitinkamus skyrelius (daiktavardžių – 3.3.2, būdvardžių – 4.3.2).

Rankraštinės gramatikos prielinksnių skyriuje priešdėliai aptariami atsitiktine tvarka. Nors šiame skyriuje sudėtos visos kalbos dalys, galinčios turėti priešdėlius, gra-

matikos autorius suvokia daiktavardžio ir veiksmažodžio priešdėlinės darybos skirtumus. Štai kaip aprašoma daryba su kai kuriais priešdėliais: *prielinksniai* *ato*, *nuo*, *po*, *prie*, *pro*, *san dažniausiai rašomi su daiktavardžiais, padarytais iš veiksmažodžių, ir su sudurtiniais daiktavardžiais, bet kartais rašomi ir su būdvardžiais, k.š.: atož'ura, atotvanas, poil'sis, priespavda* <...> *posunis, povajkis, podukra, priekletis, priesienis, produris, prokirtis*.^{133/1} Šis teiginys rodo, kad veiksmažodiniai priešdėliniai daiktavardžiai, tokie kaip *priespavda* (: *prispauti*), aiškiai atskiriami nuo, gramatikos autoriaus žodžiais, sudėtinių daiktavardžių, tokių kaip *priekletis* (: *prie klėties*). Kitoje vietoje net paaiškinama, kokius sintaksinius atitikmenis turi taip padaryti tikrieji priešdėliniai (sudėtiniai) daiktavardžiai: *bebarzdis – reiškia tą patį kaip neturintis barzdos arba be barzdos*.^{132/22} Gramatikos autorius iki galo nuoseklus dar negalėjo būti. Sudurtinių žodžių darybos skyriuje priešdėlinius veiksmažodžius vis dėlto pavadina sudurtiniais žodžiais, nors tai vis tiek nepaneigia to, kad jis skyrė daiktavardžių darybą iš priešdėlinių veiksmažodžių ir priešdėlinių daiktavardžių darybą daiktavardžio klasės viduje.

Požiūris į priešdėlinius žodžius kaip į dūrinius tolimesniuose gramatikos skyriuose (ypač skirtuose sudurtiniams žodžiams) padeda išvengti ir šiandien dažnai daromos teorinės klaidos: niekur neteigiama, kad su priešdėliu galima pasidaryti vedinį iš kitos kalbos dalies – priešdėlis juk nekeičia kategorinės žodžio reikšmės. Pavyzdžiui, sudurtinių būdvardžių skyriuje teigiama, kad galima padaryti būdvardį suduriant daiktavardį ir prielinksnią *be*, o tai visiškai ne tas pats, kas teigti, jog iš daiktavardžio su priešdėliu padarome būdvardį. Šį reiškinį plačiau paaiškina Paulauskienė (1994: 192–193).

Kelis kartus paminėta, kad sangražiniuose priešdėlių vediniuose sangražos dalelytė atsiduria tarp priešdėlio ir šaknies.

Rankraštinės gramatikos autorius suvokia, kad atskiros kalbos dalys turi savo priešdėlius ir kad priešdėlinė daryba nekeičia žodžio kategorinės reikšmės. Jis išvardija priešdėlius, su kuriais daromi tik veiksmažodžiai: *ap*, *at*, *ata*, *až*, *da*, *in*, *iš*, *nu*, *par*, *pe*, *pro*, *pri*, *su*, *už*, *užu* – *de*, *dasi* su *žod'ajs* yr *visajs išre*, *žsk'ajs nū žod'u iše*, *inyn't'ajs*.^{132/6} Čia, be abejo, savotiška darybos sampratos klaida, nes, pavyzdžiui, *atvažiavimas* padarytas ne iš *važiavimas* ir priešdėlio, o iš *atvažiuoti* ir priesagos. Tačiau Daukša visur dėsningai žiūri į žodžių sandarą, o ne į santykį tarp pamatinio žodžio ir darinio. Kalbamo meto gramatikos neskyrė morfeminės ir darybinės analizės. Todėl ir Daukša negalėjo kitaip mąstyti. Jis tik matė tai, kas yra žodyje, o tą patį darinį tokiu pamatu nesunku priskirti ir prie priešdėlinės, ir prie priesaginės darybos žodžių.

Priešdėlis ir prielinksnis yra giminiški, todėl Daukša gali teigti, kad su tais pačiais priešdėliais padaromi ir veiksmažodžiai, ir daiktavardžiai, ir net būdvardžiai: *ažuupis* arba *ažuupe*, *ažukalnis* arba *ažukalne*, *islenis*, *ne*, *bilis*, *ne*, *gale*, *n'apikunta*, *ne*, *krikštas*, *ne*, *tiške*, *lis*.^{132/8} *apiname*, *paname*, *apibaltis*, *pabaltis*, *apibalt'aj*, *pabalt'aj*.^{132/14}

Iš tokių teiginių bei pavyzdžių kyla klausimas, ar skiriasi kai kurių priešdėlių variantų vartoseną. Ir šis klausimas kyla ne tik gramatikos skaitytojams, bet ir pačiam autoriui. Toliau jis pamėgina iš tikrųjų atskirti kai kurių priešdėlių variantų vartoseną: ir ne tik formalioju rašybos pagrindu, bet įžvelgia ir reikšmės skirtumų. Gramatikoje atskirai aptariami šie priešdėlių variantai: *ap-* *api-*, *at-* *ata-*, *až-* *ažu-*, *už-* *užu-*, *par-* *per-*. *Par-* ir *per-*, žinoma, yra skirtingi priešdėliai, o ne to paties priešdėlio va-

riantai, tačiau dėl fonetinių priežasčių patekę į vieną gretą su variantų poromis. Kita vertus, *až-* ir *už-* nelaikomi variantais ir griežtai atskiriami. Apie priešdėlių poras *į-* ir *in-*, *sq-* ir *su-*, *po-* ir *pa-* daug nekalbama, bet iš pateikiamų pavyzdžių, pastabų ir paminių net kituose darybos skyriuose aišku, kad ir jie vienaip ar kitaip bandomi semantiškai susieti. Dėl to toliau jie visi aptariami.

5.2.3. *PO-* IR *PA-* aprašyti palyginti išsamiai, nors atskiro skyrelio, skirto šiems priešdėliams, nėra. Dviejose vietose mėginama apibrėžti jų vartoseną. Daukša teigia, kad *po-* dažniausiai vartojamas su iš veiksmažodžių padarytais daiktavardžiais (tokiais kaip *poilsis* iš *pailsėti*). Kadangi gramatikos autorius *pa-* ir *po-* laiko tuo pačiu priešdėliu, vadinasi, jis jau sugeba alomorfus sujungti į vieną morfemą (morfemos identifikacija). Fonetinis priešdėlio pakitimas dėsningas. Toks pakitimas paprastai esti žodžių galūninės darybos lydimasis reiškiny. Taip pat gramatikos autoriaus matomas atskiras darybos modelis iš sintaksinės konstrukcijos (prielinksnis + daiktavardis). Dūriniais laikomi daiktavardžiai *posūnis*, *povaikis*. Kartais daromi ir būdvardžiai, bet pavyzdžių nepateikiama, nors toliau šiame skyrelyje matyti, kad kaip tik vartojama *padidis*, *pasaldis*. Priešdėlis *pa-* vartojamas su veiksmažodžiais, iš jų padarytais žodžiais bei formomis ir kartais su daiktavardžiais, būdvardžiais beirieveiksmiais: *pa-* dedasi su veiksmažodžiais ir visais iš jų padarytais žodžiais, taip pat dedasi ir su daiktavardžiais, būdvardžiais irrieveiksmiais: *paname_a*, *pabaltis* *pabalt'aj*^{132/12}. Veiksmažodžių pavyzdžių nėra, pateikiami tik retesni – daiktavardis ir būdvardis. Daugiau žodžių su šiais priešdėliais pateikiama rankraštinės gramatikos sudurtinių daiktavardžių (žr. 3.3.1) bei būdvardžių (žr. 4.3.1) skyriuose ir šiaip jų yra visame gramatikos tekste. Kad būtų aiškiau, ką gramatikos autorius manė apie priešdėlius *pa-* ir *po-*, galima apžvelgti jų vartoseną visoje gramatikoje: priešdėlis *po-* pavartotas 9 kartus: *povajkis*, *posūnis*, *podukra*^{133/6}, *povej_sdis*^{207/1} 'pavyzdys', *porit*^{130/16}, *poligintin'aj*^{136/16} 'palyginamieji', *poil'sis*^{133/4}, *žime_s* *poišre_jškine_s* arba *poištarine_s*^{129/1} 'sakinio skyrybos ženklai'; priešdėlis *pa-* vartojamas daug dažniau (per kelis šimtus pavyzdžių, bet tai daugiausia veiksmažodžiai ir jų formos). Gramatikos sudurtinių būdvardžių skyriuje pirmiausia pateikti *pagrajtis*, *padidis* ir *pasal'dis*^{214/23}. Kiti pavyzdžiai: *pabajgos*^{114/16}, *paavgo*^{128/18}, *pabajgtin'aj*^{142/9}, *pabaltis*^{132/15}, *pažisti*^{125/22}, *pauntrins*^{126/20}, *pašalijie*^{130/30}, *pa-pe_jktin'aj*^{138/4}, *paprastin'is*^{205/23}, *pamiške_a*, *palavke_a*, *paupe_a*^{213/34}, *paname_a*^{132/14} ir t. t.¹⁹

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad priešdėlių *pa-* ir *po-* vartoseną nesiskiria nuo šiandieninės, išskyrus būdvardinės kilmės priešdėlinius būdvardžius *pagrajtis*, *padidis*, *pasal'dis*, *pabaltis* ir kai kuriuos priešdėlinius būdvardžius su priesaga *-inis* *pabajgtin'aj*, *pape_jktin'aj*, *paprastin'is* – *poligintin'aj*, *poišre_jškine_s*, *poištarine_s*. Šiaip rytų aukštaičiai kirčiuotoje pozicijoje *o* gali verstis *a* (Zinkevičius 1966: 69), todėl DG galima įžvelgti kelis prieštaravimus. Pirma, neaišku, kodėl nevartojamas polifonetinis

¹⁹ Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje daiktavardžio ir būdvardžio darybos sistemose priešdėlis *pa-* nelaikomas *po-* variantu – abu vertinami kaip skirtingi priešdėliai (Ambrazas, red., 1997: 145, 224). Tada lieka neaiškus priešdėlio *pa-* nors ir ne visai reguliarius virtimas priešdėliu *po-* darant daiktavardžius iš veiksmažodžių: *potraukis* (: *patraukti*), *postūmis* (: *pastumti*), *poilsis* (: *pailsėti*), *pokalbis* (: *pakalbėti*) ir t. t. Tokių darinių labai daug, gal net tiek pat, kaip *pagalba* (: *pagelbėti*), *paroda* (: *parodyti*), *pažyma* (: *pažymėti*). Todėl ir rankraštinėje gramatikoje laikomasi požiūrio, kad priešdėliai *pa-* ir *po-* yra fonetiniai variantai; tam neprieštarauja ir Aldona Paulauskienė, šiuos priešdėlius laikanti fonetiniais variantais dėl vienodo santykio su prielinksniu *po* (Paulauskienė 1994: 96).

rašmuo, nes pavyzdžiai rodo tarimo svyravimą. Antra, nėra jokios sistemos priesagos *-inis* vedinių variantuose. Iš to galima daryti išvadą, kad kai kurių tarmės ypatybių gramatikos autorius nepastebėjo arba nesuprato.

5.2.4. I- IR IN-. Gramatikos autorius nustatė, kad šie priešdėliai susiję, tačiau nepabrėžė jų semantinės tapatybės. Gramatikoje yra tokie priešdėlio *i-* vediniai: pavyzdžiuose – *isikalbeti*^{142/21}, *isiriš*^{187/23}, *ikalbeti*^{142/19}, *idūti*^{214/34} (yra ir pora daiktavardžių – *islenis*^{132/11}, *irašas*^{213/3}); autoriaus kalboje – *itikti*^{115/25}, *ivestu*^{129/13}, *intiktu*^{165/4}, *ineštus*^{129/18}, *imeštos*^{164/35}. Matyti tokia tendencija: prielinksni *i* ir jo variantai *in*, *ing*, *ieng* prielinksnių aprašuose minimi ne kartą, tačiau paties autoriaus visiškai nevartojami, o priešdėlis *in-* pavartotas tik vieną kartą (beje, yra abu atvejai: *itikti* ir *intikti*) ir dar 10 kartų pavartotas priešdėlis *i-*. Ir aišku kodėl: šiaurės panevėžiškiai prielinksni *i* sistemingai keičia į prielinksni *ant* (Zinkevičius 1966: 416). Tai patvirtina ir pats gramatikos autorius: *kartais ir aukštaičiai seka žemaičius, bet dažnai vartoja prielinksni ant vietoje i*, pvz., *‘unt miestu ejnu’ tačiau toks pasakymas turi truputį kitą reikšmę, nes jis reiškia ‘pašalyje, arti, netoli miesto, pas miestą, prie miestui’, bet ne ‘vidun miesto’, nes ‘ejnu miestan arba ing miestų’ reiškia ‘vidun, vidurin mesto’*^{150/36}. Priešdėlis *ant-* gramatikoje nė karto nepavartotas ir, kaip matyti iš ką tik pateiktų pavyzdžių, su priešdėliu *i-* nesupainiotas.

5.2.5. SĄ- IR SU-. Daugiausia su šiais priešdėliais duodama daiktavardžių pavyzdžių, todėl šiame darbe jie aprašomi priešdėlinių daiktavardžių skyriuje. Veiksmažodžiai ir jų formos gramatikoje pateikiami tokie: *sudetas*^{135/16}, *sudūti*^{214/35}. Šie pavyzdžiai jokių abejonių nekelia, tačiau palyginus su daiktavardžio priešdėliais paaiškėja, kad dėl priešdėlių *są-* ir *su-* vokalizmo sutapimo šiaurės panevėžiškiai galėjo juos ir painioti (plačiau žr. 3.3.2).

5.2.6. AP- IR API-. Šie priešdėlio variantai apibūdinti labai trumpai, jokio semantinio skirtumo tarp jų nematyti. Pirmiausia pateikiamos rekomendacijos, kada labiau linkstama vieną rašyti (*ap-* vartojamas su sangražiniais veiksmažodžiais), o kada kitą (*api-* pirmiausia vartojamas su veiksmažodžiais, prasidedančiais *b*, *p*), paskui paaiškinama, kad visais kitais atvejais vartojami sinonimiškai (*apdeti arba apideti; apdūti arba apidūti; apgavti arba apigavti; apjūkti arba apijūkti*^{133/15}). Visai tas pats pasakyta apie priešdėlius *až-*, *ažu-* ir *už-*, *užu-*. Tik *ažu-* ir *užu-* rekomenduojama vartoti su veiksmažodžiais, prasidedančiais priebalsiais *š*, *ž*. Autoriaus teigimu, su būdvardžiais reikėtų vartoti tik *api-*. Tai greičiausiai reiškia, kad dėl rašybos ypatumų gramatikoje sutapatinti skirtingų kalbos dalių priešdėliai *api-* ir *apy-* (žr. 4.3.2).

5.2.7. AT- IR ATA-. Atrodo, kad semantinio skirtumo tarp šių priešdėlių nedaroma. Vadinasi, gramatikoje skirtumas tarp šių priešdėlių yra tik rašybos problema: nurodoma net penki atvejai, kai reikia rašyti *at-*, ir trys, kai reikia rašyti *ata-*. *At-* rašomas: 1) su sangražiniais veiksmažodžiais – *atsikalbeti*, *atsidūti*^{133/17}; 2) su veiksmažodžiais, prasidedančiais balsiais – *atarti*, *atarditi*, *atesti*, *atejti*, *atieškoti*, *atirti*^{133/20}; 3) su veiksmažodžio bendratimi, prasidedančia priebalsiais *b*, *g*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *š*, *t*, *v*, *z*, *ž*, ir iš jos padarytomis formomis, išskyrus neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvius – *ataneštus*, *atnešti*, *atnavjinti*, *atpešti*, *atpilti*, *atrasti*, *atrašiti*, *atsakiti*, *atšavkti*, *atvešti*, *atzingti*, *atžnibti*, *atrasti*, *atsakiti*, *atvariti*, *atžlobinti*; *atnešti*, *atpešti*, *atšavkti*, *atžešti*^{133/27}; 4) su veikiamosios rūšies esamojo ir būtojo kartinio laiko dalyviais – *atnešis*, *atpe-*

šis^{133/31}; 5) o apskritai bendratyje dažn'avs išsirūnda at- ne_a kaip ata-, o lab'avš'aj prieš n, p, š, s, ³⁴k.š. atne_ašti, atpe_ašti, atpilti, atšavkti^{133/33}. Ata- rašomas: 1) su veiksmazodžiais, prasidedančiais priebalsiais d ir t, ir jų vediniais – atadirbti, atadirbimas, atadedi, atadejimas, atadūti, atadavimas, atatravkti, atatravkimas, atave_arti, atave_arimas, nors išsirūnda ir atdirbti -bimas, atideti -dejimas, atduoti -davimas^{134/3} (matome, kad taisyklė nėra griežta, matyt, paremta gyvosios kalbos faktais, vadinasi, tarmėje nėra labai griežtai vengiama nepatogios priebalsių samplaikos); 2) dažniau su esamojo ir būtojo kartinio laiko pirmosios asmenuotės veiksmazodžiais prieš priebalsius n, p, š, s – atane_aša -e_a, atape_aša²⁰ -e_a, atašavk'a -ke_a be_at vienog sakosi yr atšavk'a, atšavke_a – arba trumpaj sakunt prieš š abu at yr ata tiek pat' išsirūnda^{134/6} (iš esmės teigiama sinonimiška priešdėlio variantų vartoseną); 3) su neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyviais ir kai kuriomis kitomis veiksmazodžio formomis (pavyzdžių nė neverta pateikti, nes pirmiau teigiama vienokia forma (su ata-), bet tuoj pat pripažįstama, kad vartojama ir kitokia forma (su at-)). Taigi matome, kad mėginimas atskirti ir griežtai apibrėžti šių priešdėlių variantų rašybą labai neaiškus. Iš tikrųjų priešdėlio buvimas prieš šaknį niekaip nesusijęs su veiksmazodžio gramatine forma, kuri rodoma priesagų ar galūnių, o gramatikos autorius suplaka čia fonetinius dalykus su gramatiniais, visiškai neturinčiais įtakos priešdėlių variantų vartojimui ir rašybai. Iš tokio sudėtingo išvedžiojimo galima pasakyti tik tiek, kad Daukšos tarmėje buvo vartojama ir ilgesnioji priešdėlio forma – ataneštas, atanešiau, tačiau dažniau vartotos trumposios formos, nes taip tvirtinama penktuoju at- ir visais ata- rašybos atvejais. Į šias at- ir ata- vartosenos taisykles nepatenka priešdėlio variantas ato-. Pats autorius retai jį vartoja ir tik atskirai vienoje vietoje pamini, kad jis rašomas su daiktavardžiais (žr. 3.3.2). Dar vienas šio priešdėlio variantas ati- apskritai nei vartojamas, nei komentuojamas. Paties gramatikos autoriaus kalboje priešdėlio at- vedinių vartosenos atvejų visai nedaug, bet ir jie rodo, kad priešdėlio variantai nėra kaip nors sistemingai skiriami. Vartojami tik keli vediniai su priešdėliu at- ir jo variantais, todėl galima juos visus ir paminėti: atmesti – atame_ata, atame_atamos', atame_atunt, atme_asdami, atme_asti, atme_atimas, atme_atus; atimti – atjiemis; atmainyti 'kaityti' – atmajnamas, atmajnimu, atmajno; atrasti – atrasti_e, atradimų; atsakyti – atsakiti, atsakunt^cy.

5.2.8. Daug sudėtingesnis DG PRIEŠDĖLIŲ aš- ir už- santykis. Gramatikos autorius griežtai perspėja, kad šių priešdėlių painiojimas yra labai didelė klaida. Semantinė šio reikalavimo motyvacija tokia: viena reiškia – aždengti (zakryć) akis stoviunčiamui, o visai kita reiškia – uždengti (nakryć) akis guliunčiam^{135/5} arba viena reiškia – užduoti ką kam esančiam ant viršaus (ant viršų, viršun) (ne iš, ne nuo viršaus), o visai kita reiškia – ažuoti, ažuoti ką kam iš šalies, iš šono (iš pradžios, galo, vidurios, nuo, iš apačios, viršaus, iš krašto ar nuo krašto)^{135/28}. Kitas motyvas – skirtingas šių priešdėlių vedinių valdymas. Daukšos aiškinimai sudėtingi ir painūs dėl dar nesusiformavusios mokslo kalbos ir terminų, todėl skirtumą geriausia suvokti iš pateikiamų pavyzdžių. Priešdėlio už- vediniai, jo nuomone, valdo prielinksnio ant konstrukciją, galininką ir iliatiyvą: užjoti unt kalno, užejti unt bažnit^cos, uždėti pejlį unt stalo, užstoti unt ke_al'o, uždėti akme_ani unt ke_al'o, užžiege_a dyngun, uždave_a šienų viršun^{135/10}. Priešdėlio aš- ve-

²⁰ Žodžiuose atane_aša ir atape_aša priešdėlis at- pataisytas į ata-.

diniai valdą prielinksnio *až* konstrukciją, galininką ir įnagininką: *ažjoti až kalno/-u*, *ažeiti až bažnit'os/-u*, *aždeti peji až stalo/u*, *ažstoti až ke_dl'o/-u*, *ažvariti galvijus až kalno/-u*, *až ke_dl'o/-u*; <...> *ažstoti ke_dly*; *ažme_asti akme_animis ke_dly*, *ažtažsiti žabajs pili-
mų*^{135/19}. Čia labai pravartu peržvelgti ne gramatikoje pateikiamus autoriaus pavyzdžius, o tai, kaip jis pats vartoja šiuos priešdėlius ir prielinksnius: iš viso jie pavartoti 32 kartus; prielinksnis *už*, *užu* visiškai nevartojamas; prielinksnis *až*, *ažu* pavartotas 4 kartus (*gal'ame skajiti ažu klajdy*^{124/7}, *ažu toki skajiti*^{131/33}, *prijemtu ažu ligu*^{140/21}, *prijemtas ažu pirmų*^{182/3}); priešdėlio *až*, *ažu*- vediniai pavartoti 25 kartus (*ažginti*^{149/30}, *ažg्रेसimo*^{130/23}, *ažlajkidami*^{149/17}, *ažrakin'tin'aj*^{136/13}, *ažsimajno*^{125/10}, *ažsiti'l'a*^{114/26}, *ažti'l'a*^{113/26}, *ažu-
til'a*^{166/16}, *ažsitur'a*^{187/3}, *ažutur'a*^{174/24}, *ažudravdimu*^{136/29}, *ažujiema*^{139/35}, *ažulajko*^{158/14}, *ažustoja*^{167/5}, *daiktavardis ažuvardis*^{129/21}); priešdėlio *už*, *užu*- vediniai pavartoti 3 kartus (*užžimetos*^{128/24} ir du būdvardžiai *užgamin'aj*^{137/22}, *užgamin'usie*^{172/17}). Taigi rytų aukštaičių vartojamo prielinksnio *až*, *ažu* ir priešdėlių *až*, *ažu*- bei *už*, *užu*- aprašą atitinka ir Zigmo Zinkevičiaus atlikti tyrimai (Zinkevičius 1966: 428). Žinoma, Daukšos aprašas atspindi XIX a. vidurio tarmės padėtį: *už*- šalia reikšmės *ant* apima ir iliatyvo reikšmę – *užjoti ant kalno*, *užžengti dangun*, *užduoti viršun*. Gramatikos autoriaus pavartoti du priešdėlio *už*- vediniai irgi sistemingi: *užžymėtos* – turima galvoje kirčio ženklai, rašomi *ant* raidžių viršaus; *vardas užgaminis* – iš *užgamas* 'tauta, giminė', turima galvoje *tautovardis*, *vardas tautinis* ir tai tikriausiai sietina su *užgimęs ant Lietuvos*.

Dar reikėtų paminėti du veiksmožodinius daiktavardžius, kurie turi abu tuos priešdėlius: *ažurašas*, *užrašas*^{213/3}. Dėsninagai pagal Daukšos taisyklę *ažurašas* turėtų reikšti 'antrašas', o *užrašas* tikriausiai atitiktų šiuolaikinės reikšmės *užrašą*.

5.2.9. Panašu, kad *PAR-* IR *PER-* sugretinti tikriausiai tik dėl išorinio panašumo, nes kai kuriose tarmėse jie sutampa: *parlaužti* – *perlaužti*, *parkirsti* – *perkirsti*. Čia taip pat mėginama aiškinti šių priešdėlių vedinių darybinę reikšmę, kuri rodo tuos priešdėlius nesant vieno priešdėlio variantais, todėl tik galima spėti Daukšą žinojus šių priešdėlių painiojimo faktą, bet savo gramatikoje norminimo tikslais aiškiai juos atskyrusį. Tiesa, nerandame perspėjimo (o perspėjimai čia apskritai dažni), kad vienas ar kitas tarimo variantas būtų didelė klaida, iš to galima daryti išvadą, kad pats Daukša aiškiai skyrė šiuos priešdėlių vedinius ir negirdėjo, kad kas juos painiotų. Kita vertus, priešdėlio bei prielinksnio *per* rašyba – *pe_r* – rodo, kad tariama gali būti įvairiai: ir *par*, ir *per*. Gramatikoje išskirtos dvi priešdėlio *par*- vedinių darybinės reikšmės: veiksmo kryptis į savo namus ir individualios reikšmės veiksmas: 1) *par dedamas tik su veiksmožodžiais, žyminčiais kokį krutėjimą, ir žymi asmens arba daikto atgal sugrįžimą arba sugrąžinimą*^{134/19} – *parvažiuoti*, *pareiti*, *parjoti*, *parkakti* – ir padaryti galima ne su visais, o tik su krypties veiksmožodžiais; 2) *parduoti, išparduoti ką ant turgaus*. Priešdėlio *per*- vedinių nustatytos keturios darybinės reikšmės: *rodo perėjimą ko per viršų* [1], *kiaurai* [2] *arba darymą per daug* [3]^{134/28}, *paantrinimą, pabaigą, perdarymą* [4]^{134/33} – *pe_rreiti*, *pe_rrjoti*, *pe_rvaž'uti*, *pe_rrbegti*^{134/29}; *pe_rrdūti*^{134/31}; *pe_rrarti*, *pe_rrskaityti*, *pe_rrdirbti*^{134/34}. Kaip jau sakyta, polifonetinis *pe_r* rašymas neleidžia nustatyti tikrosios priešdėlio ir prielinksnio formos. Gramatikos rankraštyje yra ir klaidų. Priešdėlis ir prielinksnis *per* tik kartą per klaidą parašytas *par*^{134/32}. Iš šios klaidos galima būtų nedrąsiai spėti, kad pats gramatikos autorius vartojo *per* formą *par*, nors, kaip sakyta, reikšmės aiškiai skyrė.

5.2.10. Atskirai gramatikoje dar aptariamos PRIEŠDĖLIŲ *be-*, *NEBE-* IR *TEBE-* reikšmės. Pirmiausia stebina gramatinė išvalga, kurios net šių laikų tyrinėjai kartais pristinga. Čia turima galvoje priešdėlio *be-* vedinių dviejų reikšmių nustatymas: pirmiausia matoma grynai formali, tarnybinė *be-* funkcija – ne keisti veiksmažodžio ir jo vedinių reikšmę, o atitraukti sangrąžą nuo galūnės, kad būtų patogiau kaityti: *Be_a dedamas su veiksmažodžiais, kurių reikšmės dažniausiai ne keičia, bet kartais lots reiškia do – arba – gi labiausiai pridedamas prie sangrąžinių veiksmažodžių*^{132/16}. Nors priešdėlių (prielinksnių) skyriuje ir nepateikta nė vieno tokios *be-* vartosenos pavyzdžio, tačiau toliau – dalyvio kaitymo skyriuje šis teiginys pakartotas su pavyzdžiais: *d^c’avg’ūntisis’ arba be_asid^c’avg’ūntis; d^c’avg’ūntisi arba be_asid^c’avg’ūnti; d^c’avg’ūntisi arba be_asid^c’avg’ūnt*^{207/26}. Arba kitas pavyzdys: *de_adamas (be_aside_adūnt^c’as)*^{130/1}. Šios priešdėlio *be-* funkcijos gerokai vėliau neišvengė net Juozas Balčikonis. Atsiliepdamas apie vienos disertacijos panašų teiginį, jis rašė: „Tvirtinimas, kad „sangrąžinei dalyvio formai *be-* yra net būtinas“, yra gyva erezija. Partikula *be-* duoda tam tikrą veiksmažodžiui reikšmę.“ (Balčikonis 1978: 333). Vėliau Paulauskienė ir Tarvydaitė (1986: 154–156) visiškai įtikinamai įrodė, kad vis dėlto priešdėlis *be-* turi sangrąžos atitraukimo nuo kaitomos galūnės funkciją.

Kita priešdėlio *be-* vedinių reikšmė: *be_a su daiktavardžiais reiškia neturėjimą arba išsireiškia per tą patį prielinksnį su kilmininku, k.š.: be_akojis reiškia tą patį kaip neturintis kojos, kojų arba be kojos, koju*^{132/21}, t. y. priešdėlio *be-* vedinys rodo pamatinį žodžių žymimo daikto stoką ir visiškai atitinka sintaksinę konstrukciją su prielinksniu *be*. Kitaip tariant: *besidžiaugianti* yra priešdėlinis veiksmažodis, o *begalvis* – sutraukta sintaksinė konstrukcija (dūrinys).

Gramatikoje skiriami savarankiški priešdėliai *nebe-* ir *tebe-*. Aiškiai matomas jų reikšmės skirtumas: *nebe-* reiškia beveik tą patį, ką ir *jau ne-*, o *tebe-* reiškia beveik tą patį ką ir *dar – Ne_abe_arašav, kū ne_a tiek pat’ kajp jav n^e_a rašav*^{132/26}, *te_abe_arašav, te_abe_ag^a’aras, kū n^e_a tiek pat’ kajp – do rašav*^{132/30}. Gramatikos autorius mato ir konstrukcijų sinonimiją: šalia *jau nerašau* galima pasakyti ir *jau neberašau*, o šalia *dar rašau* galima pasakyti ir *dar teberašau*. Tuo Daukša lyg ir pripažįsta nepakankamą priešdėlių *nebe-* ir *tebe-* reikšmių apibūdinimą.

6. PRIEVEIKSMIŲ DARYBA

6.1. Pirmajairieveiksmių darybos grupei, kaip minėta bendrojoje darybos apžvalgoje (žr. 2.5), skiriami reguliarios darybosrieveiksmai su formantu *-ai*. Tiesa, autorius šio formanto iš pradžių lyg ir nemato – teigia, kadrieveiksmai daromi iš būdvardžių ir dalyvių vardininko su galūne *-as*, keičiant *-s* į *-j*: *g’araj* (: *g’aras*), *mil’amaj* (: *mil’amas*)^{174/20}. Tai formalus požiūris, nes suskaidoma galūnė, nors iš tiesų galūnės kaip morfemos skaidyti negalima. Suskaidžius morfemą, automatiškai pereinama į nereikšminių kalbos vienetų (fonemų) lygmenį. Taip daroma tikriausiai siekiant vadovėlyje kuo suprantamiau ir lengviau išimenamai pateikti medžiagą. Toliau pateikiami šio tipo darybos atvejai rodo, kad autorius skyrėrieveiksmaio formantą *-aj*. Teigiama, kad iš būdvardžių ir dalyvių su galūnėmis *-is* ir *-us*rieveiksmai daromi iš kilmininko – galūnės *-o* arba *-aus* keičiamos į formantą *-aj*: *did^c’aj* (: *didis, did^c’o*),

gal'unt^c'aj (: *gal'untis*, *gal'unt^c'o*), *ne^ctikus'aj* (: *ne^ctikis*, *ne^ctikus'o*), *plat^c'aj* (: *platus*, *platus*), *gard^c'aj* (: *gardus*, *gardavs*), *giedr'aj* (: *giedrus*, *giedravs*)^{174/24}. Dar patikslinama, kad paskutinis kamieno priebalsis visada suminkštėja, o *t*, *d* virsta *č*, *dž*.

Čia neiprasti keli dalykai. Pirmą, siūloma prieveiksmių daryti iš kilmininko, nors paaiškinta, jog kamiengalio *t*, *d* virsta afrikatomis *č*, *dž*. Matyt, logika buvo tokia: kilmininkas dažniausiai jau turi pavirtusius *č*, *dž*, todėl taisyklė pasidaro trumpesnė, aiškesnė ir suprantamesnė. Tačiau pateikus pavyzdžių paaiškėjo, kad *-u* kamieno kilmininke šio pakitimo neįvyksta (*platus*, *plataus*), vadinasi, prireikė patikslinti į prieveiksmio kategoriją perkelti kamiengalio priebalsio minkštėjimą ir *t*, *d* virtimą *č*, *dž*.

Kitas iš pirmo žvilgsnio kiek neiprastas teiginys, kad prieveiksmai daromi iš būdvardžių ir dalyvių su galūne *-is*. Iš tiesų tokių būdvardžių yra tik vienas – *didis* – ir tai galima laikyti išimtimi. Tačiau veikiamosios rūšies dalyvio būtojo kartinio laiko vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko galūnė DG sistemingai rašoma *-is*: *netikis*, *atnešis*, *atpešis*, *matīs* ir yra visiškai sutapusi su esamojo laiko vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko galūne, pvz.: *galiuntis*, *dirbuntis*. Iš šių dalyvių kartais irgi galima daryti prieveiksnius, jei leidžia pamatinio žodžio reikšmė, pvz., *netikusiai* (: *netikės*, *netikusio*), nors prieveiksmais, padarytas iš šių formų, dažnai šiandien laikomas klaida.

6.2. Kita prieveiksmių darybos skyriuje minima prieveiksmių grupė su baigmeniu *-i*: *arti*, *toli*, *anksti*. Teigiama, kad iš jų daromi būdvardžiai: *tolus*, *tolimas* (: *toli*), *artus*, *artimas* (: *arti*), *ynkstus*, *ynkstivas* (: *ynksti*)^{174/29}. Turint galvoje ir kituose gramatikos skyriuose aprašytus vedinius iš *arti*, *toli*, galima daryti prielaidą, kad Daukša pamatiniais žodžiais laiko *arti*, *toli*, *anksti*. Tai teisinga, bet *arti*, *toli*, *anksti* istoriškai yra dariniai, ir greičiausiai iš būdvardžių. Be to, gramatikos autorius apie būdvardžių darybą kalba prieveiksmių darybos skyriuje. Pats vartojęs būdvardžius *artus*, *ankstus*, *tolus*, nepastebi priesagų *-umas*, *-yvas* darybos iš būdvardžių. Išvados, darybos tipams nustatyti medžiagos pakanka, bet palikta be apibendrinimo. Baigdamas gramatikos autorius atkreipia dėmesį į tai, kad šie prieveiksmai gali dar trumpėti: *tol'*, *art'*, *ynkst'*^{174/30}. Apskritai daryba iš prieveiksmių *anksti*, *toli*, *arti* minima keliose vietose: prie daiktavardžių darybos (žr. 3.1.11), prie būdvardžių darybos (žr. 4.1.6) ir prie veiksmažodžių darybos (žr. 5.1.4).

6.3. Apie prieveiksmių darybą, pasitaikius progai, rašoma ir kitose gramatikos vietose. Pavyzdžiui, kalbant apie prieveiksmių formantų *-aj* ir *-u* sinonimiką – *grajtokaj* *aba* *grajtoku*^{129/29}, *tolokaj* *aba* *toloku*^{129/30}. Čia nelabai aišku, ar tikrai tai yra prieveiksmai, nes funkciškai gali būti ir nederinamoji būdvardžio forma, plg.: *man gerai* – *man geru* – *man gera*. Pats gramatikos autorius vartoja ir prieveiksnius, ir negiminines būsenos formas su formantu *-u*, atitinkančiu dabartinės bendrinės kalbos formantą *-a*: *kas ir re^cg'as buti labaj doru*^{157/15} – neabejotina nederinamoji būdvardžio forma; *kadu*^{164/28}, *tadu*^{158/14}, *slapt^cu*^{168/22} – neabejotini prieveiksmai. Vadinasi, nelieta jokio pagrindo abejoti gramatikos autoriaus teiginiu, kad formos *grajtokaj* *aba* *grajtoku*^{129/29}, *tolokaj* *aba* *toloku*^{129/30} yra sinoniminės, o prieveiksmai su formantu *-u* yra ryški rytietybė. Kita vertus, reikia prisiminti, kad į DG prieveiksmių darybos skyriuje esančią trečiąją grupę įtraukta būtent būdvardžio negimininė būsenos forma *šaltu arba šalta*^{175/5}. Jau kitoje vietoje, kur kalbama apie vardažodžio kaitymo ypatumus, užsimenama apie įnagininko prieveiksmėjimą: *kai kurie iš jų nors ir turi visus linksnius, bet nulaūžuose linksniuose įgyja kitą reikšmę, kajp šit: slapt^cu, šalin (nuo slaptis, šalis), tolin, artin', it.t. Visi tokie vardai gali būti*

*vadinami prieveiksmiais*_{168/23}, t. y. įnagininko (ir iliatyvo) reikšmė gali taip pakisti, kad tie vardažodžiai net prieveiksmiais virsta. Tai labai svarbus pastebėjimas, rodantis prieveiksmių darybos įvairovę. DG abiejų giminių vienaskaitos įnagininkas visose paradigmosose dažniausiai turi galūnę *-u*. Net primygtinai pabrėžiama, kad sakyti *sukalba*, *su rikšte arba su rikšti*, *su šird^ca arba su širdi*; *su kume^dle aba su kume^dli*, *su žole aba su žoly*_{124/4} yra didelė klaida – reikia sakyti *su rikšt^cu*, *šird^cu*, *kume^dlu*, *žolu*, *kalbu*. Dar DG prieveiksmių darybos skyriuje (tiesa, ten iš tiesų aptariama ne žodžių, o formų daryba) rašoma ir apie prieveiksmių darybos formantą *-yn* – *šilte^dlin* (: *šilte^dle^snis*), *šiltin* (: *šilte^ds-nis*)_{175/9}, o vardažodžio kaitymo paradigmosose tas formantas vadinamas iliatyvo galūne.

7. APIBENDRINIMAS

Kazimiero Kristupo Daukšos gramatikoje žodžių darybai skiriama gerokai daugiau vietos negu iki tol rašytose lietuvių kalbos gramatikose. Nors žodžių daryba joje dar nėra vientisai suvokiamas gramatikos skyrius, jau matyti aiškus derivacijos ir kompozicijos atskyrimas bei apiforminimas atskirais skyriais. Todėl apie žodžių darybą Daukšos gramatikoje jau galima kalbėti kaip apie savarankišką gramatikos skyrį ir iš jos suvokimo bei pateikimo padaryti tokias išvadas:

- Palyginti su pirmtakų ir amžininkų gramatikomis, rankraštinėje Daukšos gramatikoje žodžių darybai skiriama nepalyginamai daugiau dėmesio ir tai daroma daug aukštesniu teoriniu lygiu.

- Dar neapsispręsta dėl žodžių darybos vietos gramatikoje. Ji suvokiama trejopai: atskiruose skyriuose įvardyta ir aprašyta derivacija ir kompozicija; kai kurie darybos dalykai aprašomi kaip kalbos dalių aprašo organiškios dalys (veiksmažodžio kaitybos aprašas pradedamas darybos pastabomis, prielinksnių aprašo didžioji dalis skirta darybai); kai kuriems darybos dalykams iš viso nerasta vietos ir pateikiama atskirais skyreliais atsitiktinėse vietose (įvardžiutinių formų daryba, giminių formų daryba).

- Atsisakyta (arba visai nesuvokta) galūninės darybos: gryniosios daiktavardžio galūninės darybos (*stalius*) iš viso neminima, o priešdėliniai galūnių vediniai iš veiksmažodžių priskiriami kompozicijai.

- Apie kompoziciją ir derivaciją kalbama ne apskritai, o pagal kalbos dalis, t. y. jau išvelgiama visiškai skirtinga atskirų kalbos dalių daryba.

- Daiktavardžio priešdėlinė daryba suvokiama kaip kompozicijos rūšis ir tai grindžiama teoriškai bei pavyzdžiais.

- Jau teoriškai suvokiama, kad skirtingos kalbos dalys turi skirtingus darybos formantų kompleksus.

- Kaip ir visose pirmtakų ir amžininkų gramatikose, tyrinėjimą bei teiginių suvokimą labai sunkina tai, kad pateikiama mažokai pavyzdžių, nėra platesnio konteksto, be kurio kai kurių reiškinių net apskritai neįmanoma įvertinti.

- Visiškai pagrįstai negiminių būdvardžio ir dalyvio formos priskiriamos prie prieveiksmių.

- Žodžių darybos skyriuose nepaliekami be dėmesio ir kalbos norminimo dalykai: įvairūs darybos normos variantai vertinami kartais motyvuotai, o kartais remiamasi tik kalbine nuojauta.

ŠALTINIAI

- ČIULDA, J. *Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles*. Parengė Giedrius Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, 6.)
- DAUKŠA, K. K. *Trumpa kalbmokslea li^o žuv'o li^o tuviško li^o kiškaj išguldita pear Kaz'ų (Kazimier'ų) Kris'ų (Krištap'ų) Davkši*. Rankraštis, VU rankraštynas, F 119–516.
- KASAKAUSKIS, K. *Grammatyka języka żmudzkiego ułożona przez X. Kalixta Kossakowskiego: Kalbrieda lezuwio žiamaytiszko*, Wilno, 1832.
- KLEIN, D. *Grammatica Litvanica*, 1653. Cituojama pagal: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika: 1653 metai*, red. Jonas Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- OSTERMEYER, G. *Neue littauische Grammatik*, Königsberg, 1791.
- RUHIG, P. *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick*, Königsberg, 1747.
- SCHULTZ, T. *Compendium Grammaticae Lithvanicae*. Cituojama pagal: *Sapūno ir Šulco gramatika*, spec. red. Bonifacas Stundžia, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- Universitas Lingvarum Litvaniae*, red. Kazimieras Eigminas, Vilnius: Mokslo, 1981.
- X. D. K. P. S. *Prawidła Języka Litewskiego Czyli Grammatyka Litewska*. Cituojama pagal: *X. D. K. P. S. lietuvių kalbos gramatika: XIX amžiaus pradžia*. Parengė Giedrius Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.

LITERATŪRA

- AMBRAZAS, V., red., 1997: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- BALČIKONIS, J. 1955: Surastas kalbos mokslo dokumentas. *Tiesa* 1955 04 16.
- BALČIKONIS, J. 1978: *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslo.
- BŪGA, K. 1923: Medžiaga lietuvių kalbos žodynui ir šnektoms tirti. *Tauta ir žodis* 1, 344–345.
- DŽEŽULSKIENĖ, J. 2001: *Lietuvių kalbos substantiva mobilia (mobilieji daiktavardžiai)*. Daktaro disertacija, Vilnius.
- FRAENKEL, E. 1962, 1965: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1–2, Heidelberg: Carl Winter, Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- KEINYS, S. 2000: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LKŽ_{I–XX}: *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius.
- PAULAIUSKIENĖ, A., TARVYDAITĖ, D. 1986: *Gramatikos normos ir dabartinė vartosena*, Kaunas: Šviesa.
- PAULAIUSKIENĖ, A. 1994: *Lietuvių kalbos morfologija (Paskaitos lituanistams)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- SABALIAUSKAS, A. 1979: *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.*, Vilnius: Mokslo.
- ULVYDAS, K., red., 1965: *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius: Mintis.
- URBUTIS, V. 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslo.
- VAITKEVIČIŪTĖ, V. 1994: *Lenkų–lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius: Enciklopedija.
- ZINKEVIČIUS, Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
- ZINKEVIČIUS, Z. 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Antanas Smetona

Lietuvių kalbos katedra

Vilniaus Universitetas

Universiteto g. 5, 01122 Vilnius, Lietuva

Gauta 2003 09 15